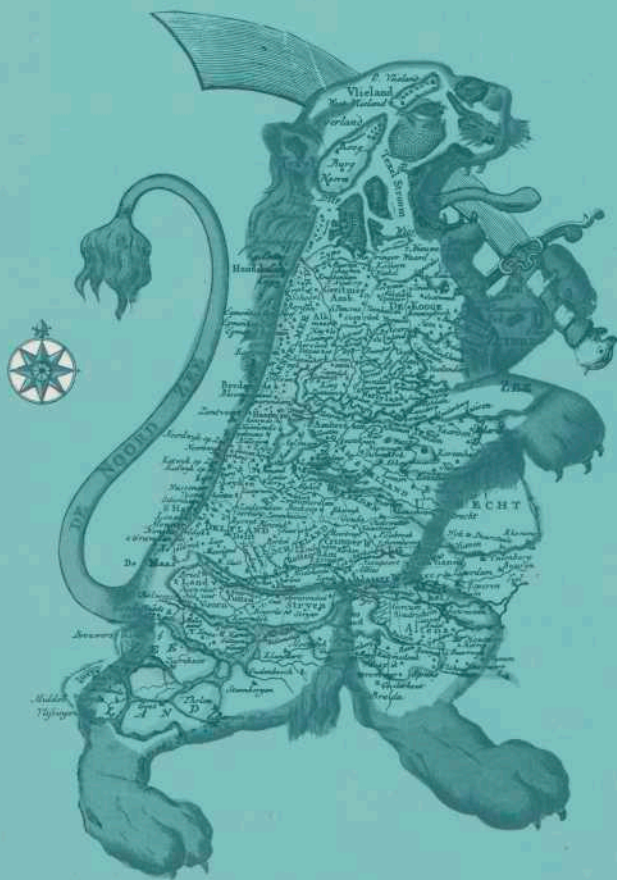

Holland

Holland, regionaal-historisch tijdschrift

Holland is een tweemaandelijks uitgave van de Historische Vereniging Holland, die voorts de reeks *Hollandse Studiën* uitgeeft. *Holland* en de *Hollandse Studiën* worden kosteloos aan de leden toegezonden.

Redactie

M. van Bussel-Eijlander, R. F. Claassen, R. Huybrecht, Th. M. Koorwinder-Wijntjes, D. J. Noordam, E. N. Palmboom, M. S. Polak, T. N. Schelhaas, B. C. Sliggers, H. Suurmond-van Leeuwen, W. M. Zappey.

Vaste medewerkers

J. Alleblas (bibliografie), P. J. Woltering (archeologie), W. M. van der Mast (musea).

Kopij (getypt) voor *Holland* alsmede te bespreken publikaties te zenden aan de redactiesecretaris van *Holland*, mevr. H. Suurmond-van Leeuwen, Plantsoen 75, 2311 KK Leiden, telefoon (071) 123766.

Kopij (getypt) voor de *Hollandse Studiën* te zenden aan de redactie-secretaris van de *Hollandse Studiën*, mevr. drs. M. van Bussel-Eijlander, Oostdijk 15, 1461 DR Z.O. Beemster, telefoon (02998) 1259.

Opgave van publikaties op het gebied van de geschiedenis van Holland, die door hun wijze van uitgave gemakkelijk aan de aandacht ontsnappen, gaarne aan de vaste medewerker voor de bibliografie, J. Alleblas, Gemeentearchief Dordrecht, Postbus 742, 3300 AS Dordrecht, telefoon (078) 14 11 88.

Opgave van mededelingen bestemd voor de rubriek Actualiteiten, gaarne aan mr. R. Huybrecht, Algemeen Rijksarchief, postbus 90520, 2509 LM 's-Gravenhage, tel. (070) 81 43 81.

Historische Vereniging Holland

De Historische Vereniging Holland stelt zich ten doel de belangstelling voor en de beoefening van de geschiedenis van Noord- en Zuid-Holland in het bijzonder in haar regionale lokale aspecten te bevorderen.

Secretariaat: Mevrouw M. B. Lohmann-de Roever, p/a Gemeentelijke Archiefdienst, Amsteldijk 67, 1074 HZ Amsterdam, telefoon (020) 76 31 31.

Ledenadministratie: Mevrouw M. Timmers, Kantelenweg 5, 3233 RA Oostvoorne, telefoon (01815) 4188.

Contributie: f 45,— per jaar voor gewone leden (personen), f 50,— per jaar voor buitengewone leden (instellingen), na ontvangst van een acceptgirokaart te storten op postgirorekening nr. 339121 ten name van de Historische Vereniging Holland te Oostvoorne. Zij die in de loop van een kalenderjaar lid worden, ontvangen kosteloos de in dat jaar reeds verschenen nummers van *Holland*, evenwel niet de reeds verschenen delen van de *Hollandse Studiën*.

Losse nummers: f 7,50, dubbele nummers f 15,—, vermeerderd met f 2,50 administratiekosten voor een enkel nummer, f 5,— voor meerdere nummers of voor een dubbel nummer. Losse nummers kunnen worden besteld door overmaking van het verschuldigde bedrag op postgirorekening nr. 3593767 ten name van de penningmeester van de Historische Vereniging Holland, afd. verkoop publikaties te 's-Gravenhage, onder vermelding van het gewenste.

Apparaat: nummers van het Apparaat kunnen op dezelfde wijze besteld worden als losse nummers van *Holland*. Gegevens over het Apparaat zijn te vinden in de catalogus, die ieder jaar aan de leden wordt toegestuurd.

Holland, regionaal-historisch tijdschrift

Tweemaandelijks uitgave van de Historische Vereniging Holland

Veertiende jaargang

Dordrecht 1982

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

Het oudste Haagse gymnasium, 75 jaar onder dak

Sv. E. Veldhuijzen en L. van Heijningen

Op weg naar nieuwbouw

Den Haag heeft op het gebied van onderwijsvoorzieningen nooit achteraan gelopen. Er zijn zelfs voorbeelden aan te wijzen waarbij gemeente of particulieren experimenteerden met onderwijsvormen die buiten schoolorde of wetten vielen. In 1762 ontstond rond de Latijnse school een kostschool waar de leerlingen in hun buitenschoolse uren nog meer vaardigheden aanleerden. In 1812 was sprake van oprichting van 's Lands leering huis, een reusachtige onderwijsfabriek naar model van het Lycée te Amiens. In 1838 ontstond het Stedelijk gymnasium uit de Latijnse school en de Middelbare school voor wetenschappen en letteren. Deze laatste school, opgericht in 1831, was te vergelijken met de latere muloschool. In 1909 ontstond het Nederlands Lyceum terwijl de onderwijswet deze schoolvorm niet kende; niet voor niets heette het gedenkboek uit 1959 *Vijftig jaar illegaal*. En nu nog noemt een Haagse school zich 'pravo', een term die men vergeefs in de mammoetwet zal zoeken maar die staat voor 'practisch algemeen vormend onderwijs'.

Al die vooruitstrevendheid hield nog niet in dat de huisvesting van scholen gelijke tred hield met die nieuwe onderwijsgedachten. Met de schoolhygiëne was het vooral buiten het lager onderwijs nog lang droevig gesteld.

Als voorbeeld kozen wij de huisvesting van het eerste Stedelijk gymnasium, thans Gymnasium Haganum. Er is nauwelijks meer iemand in leven die zich herinnert hoe in de tijd dat de school nog gevestigd was in het Westeinde, de lessen van Aegidius Timmerman werden bedorven door draaiorgelklanken en straatkreten. In 1907 kwam aan die toestand een einde. Vijfzeventig jaar is de school nu gevestigd in het opvallende gebouw aan de Laan van Meerdervoort 57 en al die tijd is aan het pand nauwelijks iets veranderd. Iedere Hagenaar kent het gebouw van buiten en verbastert de naam soms tot *Hanegum*. Velen kennen het ook van binnen: al generaties lang worden er door particulieren cursussen gegeven.

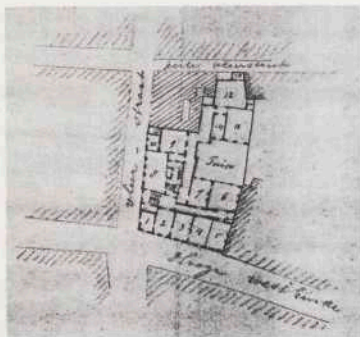
Toen het gebouw betrokken werd, sprak iemand de wens uit dat *eindelijk een historisch goed gedocumenteerde monographie verschijnen moge van ons Haagsch gymnasium*¹. Voor dat boek zijn niet meer dan een paar bouwstenen gereedgekomen. Inmiddels staat het gebouw bijna op de gemeentelijke monumentenlijst. Reden genoeg om de geschiedenis vast te leggen van dit bouwwerk, dat jaarlijks toeristen uit de hele wereld trekt, in de veronderstelling dat het het Vredespaleis is.

De school in de negentiende eeuw

Het Stedelijk gymnasium dat in oktober 1838 als eerste in zijn soort de deuren opende was zoals gemeld een samenvoeging van de oude Latijnse school en een middelbare school. De wet op het middelbaar onderwijs van 1863 maakte de tweede afdeling die het gymnasium had tot Hogere burgerschool, en al in 1869 was het deze dochter die met 51 leerlingen de moeder met haar 49 leerlingen overvleugelde. Hoewel de beide opleidingen steeds verder uit elkaar groeiden, werden ze in 1865 wel samen gehuisvest in een groot 18e-eeuws pand aan het Westeinde 47. De nu eerste afdeling (hbs) huisde op de eerste etage, de tweede afdeling (het klassieke deel van de school) op de begane grond. Vooral bij de hbs-afdeling bleef het leerlingental groeien. Door ruimtegebrek konden echter geen natuurkundige instrumenten worden aangekocht zodat pas na jaren een echte 'telephone' voor deze lessen kon worden aangeschaft.

Het eerste gedeelte van dit artikel, over de geschiedenis van het Gymnasium Haganum en over de bouwgeschiedenis van het nieuwe gebouw is van de hand van S. E. Veldhuijzen, het tweede deel, vanaf Het nieuwe gebouw: pracht, praal en onderwijs komt voor rekening van L. van Heijningen.

1 *Het Vaderland* 6-7-1907.

Afb. 1 Indeling van het schoolgebouw Westeinde 47 te 's-Gravenhage ca 1900. Schaal 1:1250. (Verzameling Gemeente-archief 's-Gravenhage) 1. kantoor van de rector; 2. vestibule; 3. docentenkamer; 4. werkplaats amanuensis; 5. leerkamer normaallessen; 6. 1e klas gymnasium; 7. buiten gebruik; 8. scheikundig laboratorium; 9. scheikundelokaal; 10. weegkamer; 11. natuurkundelokaal; 12. natuurkundelaboratorium; 13. werkkamer; 14. instrumentenkamer.

Na nog een paar verhuizingen werden hbs en gymnasium in 1873 van elkaar losgemaakt. De hbs verhuisde naar nieuwbouw aan het Bleyenburg en in januari 1874 betrok het nu van burgerscholieren bevrjide gym opnieuw het pand Westeinde 47. In 1872 was de cursusduur, die in 1863 tot vier jaar was teruggebracht, weer op vijf gesteld en in 1878 op zes. Een langere schoolduur vroeg nu eenmaal meer ruimte en het grote gebouw kon de groei opvangen, ook toen in 1878 het aantal leerlingen per klas tot 24 werd beperkt.

Het gebouw Westeinde 47

Het is opmerkelijk dat bij vestiging of verplaatsing van een school in deze tijd gebouw en omgeving zelf weinig ter sprake kwamen. Hooguit wenste men niet in een 'mindere buurt' te worden gehuisvest, er werd dan ook wel geprotesteerd bij ruimtegebrek, maar wensen met betrekking tot bouw en inrichting van een school vindt men nauwelijks. A. H. Bergink heeft aangetoond dat voor het lager onderwijs gedurende de hele 19e eeuw wél maatregelen op het gebied van schoolhygiëne genomen werden. Immers: waken over de gezondheid van kinderen zou de oplossing van de *sociale quaestie* bevorderen². Ook al werden in 1883 bij KB regels voor bouw en inrichting van lokalen gegeven en deden gemeentelijke verordeningen dat nog eens over; wie echter eenmaal in een niet als school gebouwd pand zat had aan dat alles weinig. Curatoren van het gymnasium blijken weinig begrip gehad te hebben voor de concurrentie die de nieuwgebouwde hbs het gymnasium zou aandoen. We horen geen harde eisen met betrekking tot toetreding van licht en lucht of een plan tot verbouwing, toen het gymnasium het pand Westeinde 47 weer zou betrekken. Het gebouw was oud, had vele beroemde eigenaren gehad, waaronder Hieronymus van Alphen en koning Willem II. Ook was het al van 1827 tot 1840 voor het onderwijs in gebruik geweest, namelijk voor de Koninklijke Muziekschool. In 1864 was het definitief door de gemeente 's-Gravenhage gekocht.

Hygiëne van buiten

Toen het gebouw Westeinde 47 in 1874 werd betrokken, was het in verwaarloosde toestand. Dat schaadde op zich het onderwijs niet, volgens curatoren, maar leidde wel

² A. H. Bergink, *Schoolhygiëne in Nederland in de negentiende eeuw*. Veendam 1965.

Afb. 2 Het thans gesloopte gebouw Westeinde 47 te 's-Gravenhage ca 1920 (Verzameling Gemeentearchief 's-Gravenhage) Foto GA 's-Gravenhage.

tot *kleinaching* voor orde en netheid. De lokalen waren hoge vierkante hokken met fraai geornamenteerde plafonds, en sommige hadden een 18e-eeuwse houten wandbekleding die nog door een vroegere eigenaar, de houthandelaar Antonie Terwen, was aangebracht. Alleen: het behang had ernstig geleden; in de vijfde klas keek men tegen vijf soorten tegelijk aan. Voor het overige waren curatoren zelfs wel ingenomen met het gebouw dat *ruim en lichtig* was. In één lokaal echter had men van het begin af aan last van het straatrumoer, en het is of per jaar meer lokalen daarvan de last gaan ondervinden. Het kruispunt Assendelfstraat-Vleerstraat-Westeinde was naar toenmalige begrippen razend druk omdat tramlijnen hier kruisten, maar ook omdat het Westeinde de omsluitingsweg werd van nieuwe woonwijken voorbij de Loosduinsebrug.

Maar, zeiden de curatoren, *quod ab initio vitiosum est lapsu temporis non conualescit* (Wat van den beginne af wrak is, wordt na verloop van tijd nog niet sterk). De klachten over lawaai werden nu Catonisch, in elk jaarverslag werd gejammerd over het gedruis dat vooral werd veroorzaakt door de keien waarmee de straten waren geplaveid. Op marktdagen was lesgeven helemaal onmogelijk. Daarbij kwam een achterbuurman in de Korte Vleersteeg die regelmatig zijn draaiorgel stemde, maar binnenshuis, zodat de politie hem niets kon maken. In 1881 kreeg het Westeinde riolering en werden de keien door houtbestrating vervangen. Houten blokken hadden

ook vroeger al in de straat gelegen. Een verzoek om de straat te asfalteren werd afgewezen. In 1887 al kwamen de keien weer terug. In 1894 kwam de gemeente aan de klachten tegemoet: de Algemene Politie Verordening kreeg een bepaling dat in de omgeving van het gymnasium stapvoets moest worden gereden. Daartoe werden hoog boven het straatgewoel bordjes met de tekst: *Stapvoets rijden* aangebracht!

Dat ook de gemeenteraad nauwelijks inzicht had in de eisen die aan een schoolgebouw waren te stellen, bleek uit de vraag, bij de begrotingsbehandeling van 1877 gesteld, of niet óók de muziekschool in het gymnasium kon worden ondergebracht. Kennelijk herinnerde iemand zich dat deze geluidsproducent al eerder in het gebouw was ondergebracht.

In 1899 is eindelijk een oplossing voor het lawaai probleem gevonden: de ramen blijven gesloten.

Hygiëne van binnen

In 1875 werd het gebouw aangesloten op de pas tot stand gekomen duinwaterleiding. Er werden latrines bijgebouwd, op verzoek van de rector zo, dat hij er vanuit zijn kamer een oogje op kon houden.

Het gebouw werd verlicht door Argand gasbranders. De ventilatie werd geregeld door het systeem-Van Bemmelen en Levoir, een systeem dat nog in 1902 in gebruik was en toen als erg ouderwets beschouwd werd. Bij een controle in 1902 werd een koolzuurgemiddelde van 3,5% in de lokalen aangetroffen³. De verwarming bestond uit grote kolenkachels die zo sterk uitstraalden dat een deel van het lokaal in de winter niet te betreden was. De ene docent stookte de kachel hoog op, het volgende lesuur deed zijn opvolger alle kleppen dicht en schoof de ramen open. Tussen de vrieskou en het gloeiende zwarte bakbeest zaten de leerlingen.

Voeg daarbij het slechte licht, een ijskoude marmeren gang en talloze trapjes waarover lokalen te bereiken waren, en het is te begrijpen dat de gezondheidsvereniging de gemeenteraad, die maar geen concurrentie van modernere scholen wilde aanvaarden, influïerde dat ouders afschrikt werden door die toestand. De nieuwe hbs aan de Stadhouderslaan was immers veel gezonder! De gezondheidsvereniging, officieel genaamd *Vereeniging tot verbetering van den gezondheidstoestand te 's-Gravenhage*, was een particulier initiatief en streefde ernaar de slechte leefomstandigheden van duizenden te verbeteren door eigen initiatieven of door de gemeenteraad op haar taak te wijzen.

Het rijk, dat vaak was benaderd voor subsidie voor de school, hield de boot af met de opmerking dat eerst maar eens voor betere huisvesting moest worden gezorgd. De ruimtenood nam in 1897 nog toe, toen meisjes werden toegelaten. Meisjes slenterden niet op straat, zij moesten in de pauze binnenblijven en vanuit de hoge ramen toezien hoe hun mannelijke klasgenoten verse krentebollen kochten bij bakker Kok of voetbalden op de stoffige binnenplaats. Een oplossing voor de ruimtenood was gauw gevonden: de jassen van de leerlingen bleven voortaan op de gang hangen en het gymnastieklokaal werd verbouwd tot twee lokalen⁴. In 1900 werd doorgebroken naar het huis naast de school. Daar werden een fietsenstalling en een leslokaal ingericht.

Het bleek moeilijker een gymnasium te stichten dan een hbs. Er zou meende iedereen jaren lang, voor het gymnasium altijd maar één gebouw nodig zijn, en een absolute voorwaarde was dan dat het centraal gelegen was. Een plaats aan de stadsrand zou de

3 *Zeven- en achtentwintigste verslag van de Vereeniging tot verbetering van den gezondheidstoestand te 's-Gravenhage (over) 1901 en 1902 's-Gravenhage 1903.*

4 Het gymnastiekonderwijs, bij het lager onderwijs al sinds 1883 verplicht, werd voor het gymnasium pas in 1921 voorgeschreven.

Afb. 3 Interieur van het gebouw Westeinde 47 te 's-Gravenhage (Verzameling Gemeentearchief 's-Gravenhage) Foto GA 's-Gravenhage.

school voor ver weg wonende leerlingen – ook al kwamen er steeds meer op de fiets – onaanvaardbaar maken en misschien maken dat de ouders het oog lieten vallen op een hbs in de buurt. Het gemeentebestuur had zó weinig inzicht in de te verwachten ontwikkeling van de stad dat het te lang vasthield aan een plaats in het centrum. Maar in de binnenstad had de gemeente geen enkel groot terrein in bezit. Alleen in 1891 is een serieuze poging gedaan het probleem op te lossen. De Hogere Krijgsschool zou van het Noordeinde vertrekken en voor de vrijgekomen grond ontwierp rector Rutgers een volledig bouwplan. Een bezwaar ervan was de geheel blinde muur die de paleistuin afsloot. Het plan haalde niet eens de gemeenteraad. Ter plaatse staat thans het Koninklijk Huisarchief.

Groei van het scholental

De behoefte aan middelbaar onderwijs nam in de 19e eeuw in Den Haag sterker toe dan aan voorbereidend hoger. Oorzaak was mogelijk de hoogte van het schoolgeld dat voor de hbs ingevolge de wet niet meer dan f 60 mocht bedragen terwijl het gymnasium f 100 vroeg. Het aantal hbs-leerlingen groeide van 83 in 1865 (bijna 10 per 10.000 inwoners) tot 1171 in 1914 (ruim 47 per 10.000 inwoners). Voor het gymnasium zijn deze cijfers 39 en 418 (respectievelijk 4,5 en bijna 14 per 10.000 Hagenaars). De 229 leerlingen die het gymnasium in 1905 telde, pasten gemakkelijk nog in één gebouw, maar niet de 1059 hbs'ers van dat jaar. Toch waren de uitgaven

voor de hbs in 1905 relatief lager dan voor het gymnasium, namelijk f 150.000 tegenover f 41.000⁵.

De gemeente had vrij spel bij het stichten van een hbs; waar nodig werd een nieuw gebouw gezet. Men kocht eens stuk grond van een bouwgrondmaatschappij tegen een soms lage prijs; ook voor grondeigenaren was het aantrekkelijk dat kopers zeker waren van onderwijsvoorzieningen. En zo verrezen hbs'en aan de Amalia van Solmsstraat (1898), de Stadhouderslaan (1900), de Waldeck Pyrmontkade (1907-08) en de Derde Van den Boschstraat (1911).

Hoe kwam het nu dat de gemeente zelf zo weinig greep had op de ontwikkeling van de stad? Tot 1902 ontbrak een wettelijke basis aan overheidsingrijpen. De Woningwet van 1901 bracht hierin verandering, vooral door de mogelijkheid van onteigening te algemenen nutte. Maar in Den Haag hadden raadsleden mogelijk meer interesse in hun eigen belangen dan in die van de duizenden die toch geen kiesrecht hadden en die niet zelden erbarmelijk gehuisvest waren. Van de in 1901 zittende 38 raadsleden waren er zestien betrokken bij de oprichting van bouwgrondmaatschappijen. Samen hadden deze zestien bijna tien procent van het gezamenlijk kapitaal van die maatschappijen in handen⁶. Zij hadden wel de groei van de stad zien aankomen en voor lage prijzen grote stukken land verworven die snel in waarde stegen toen stadsuitleg nodig was. Geen wonder dus dat pogingen van de gemeente om meer greep te krijgen op de volkshuisvesting vóór 1902 wel moesten mislukken.

Vijf van de zeven kiesverenigingen – waaronder niet de SDAP – die in 1907 meededen aan de gemeenteraadsverkiezingen, legden de kandidaten het vuur na aan de schenen met de vraag of zij wel vóór toepassing van de Woningwet waren en of zij financieel betrokken waren bij bouwgrondmaatschappijen in Den Haag en omgeving.

Ouders in actie – de eerste plannen

De regelmatige golfbeweging van klagende curatoren en een sussend college van B. en W. werd in juni 1900 verstoord toen een adres van 133 ouders de raadsleden bereikte⁷. Daarin drongen de adressanten aan op de bouw van een nieuw gebouw. Curatoren die in deze brandbrief hun eigen jaarverslag opeens uitgebreid geciteerd zagen, waren wellicht verbaasd over dit initiatief, maar in hun vergaderingen werd het adres aan de raad niet besproken. De 39-jarige dr H. J. de Dompierre de Chaupepie, die als nieuw lid tot het curatorium was toetreden, werd verwelkomd met de opmerking dat de school die hij nu mee ging besturen, er nog precies zo uitzag als twintig jaar geleden toen hij haar als leerling verliet.

In de raadsvergadering ging het adres rechtstreeks om pre-advies naar B. en W., om daarmee voorgoed onder tafel te verdwijnen. Een paar raadsleden kwamen in de Memorie van toelichting op de gemeentebegroting 1901 nog wat aarzelend op het huisvestingsprobleem terug, maar zij werden opnieuw met een nietszeggend antwoord gesust.

Toch had dit optreden van de ouders effect. Curatoren en rector gingen nu serieus de mogelijkheden van nieuwbouw op de plaats van het oude gebouw bekijken. Rector Th. P. H. van Aalst ontwierp een beknopt programma van eisen en op grond daarvan werd B. en W. verzocht een bouwplan te laten uitwerken. Maar het college dat jarenlang ingeprent was dat het Westeinde door herrie en het slechte taalgebruik van

5 *Geschiedkundig overzicht van de kosten van het onderwijs in de Gemeente 's-Gravenhage*. 's-Gravenhage 1917.

6 'De leden van den Gemeenteraad en de bouwgrondmaatschappijen', in: *De Nieuwe Courant* 6-6-1907.

7 *Verslag der handelingen van den Gemeenteraad van 's-Gravenhage 1900*, bijlage 329.

35 Gravenhage 25 Februar 1903.

Mijn Heeren,

Hierbij heb ik de eer Uw
 Collegie, zieds te debiteren dat ik
 verantwoordelijk van den uitlag
 der stemming, omtrent den
 aankoop van grond aan de
 Laan van Meerdervoort voor het
 Gymnasium, bij Uren. Dir. grond
 Meester van de Gemeente 's-Gravenhage
 afsta voor den bouw van het
 Gymnasium op de voorewaarde
 omschreven in de Bylagen van de
 Handelingen van den Gemeenteraad
 onder n. 10, d. d. 10. Dec. 1902, komende
 de kosten op de credietrekening
 vallende, voor rekening van de
 Gemeente.

Daar ik geen overbod wegens
 niet te oefenen op 's Lands rekening
 in deze verzoekt ik den Wethouder
 van Publieke werken en open-
 denningen dit schrijven overmits
 dlijkt na de stemming te over-
 handigen aan den Penningmeester
 van den Gemeenteraad.

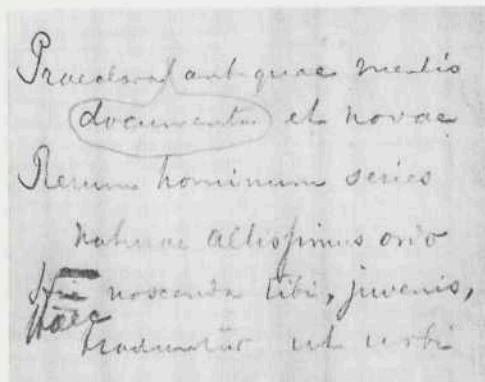
Hoogachtend

A. M. G. Goekoop

Na.
 Meeren Burgemeester en
 Wethouders van 's-Gravenhage.

Afb. 4 - Brief van Mr A. E. H. Goekoop aan Burgemeester en Wethouders waarin hij de grond aan de Laan van Meerdervoort ten geschenke aanbiedt t.b.v. het gymnasium. (Gemeentearchief 's-Gravenhage, secretariaarchief 1903 agenda no. 1922) Foto GA 's-Gravenhage.

de bevolking ongeschikt was, wees nieuwbouw daar vierkant af. Kort daarop moesten curatoren een terrein beoordelen aan de Waldeck Pymontkade hoek Elandstraat, een terrein dat pas was vrijgekomen na afbraak van een houtzaagmolen en demping van een baltgat, een vijver die diende om gezaagd hout op te slaan. Rectoren en curatoren gaven een ongunstig oordeel vanwege de nabijgelegen asstaal (vuilnisbelt), het verversingskanaal en de gasfabriek: alle drie zouden stank veroorzaken. Ook de langerektheid was bezwaarlijk. Maar belangrijker waren de argumenten dat het terrein ongunstig lag ten opzichte van de woonplaats van de leerlingen en dat niemand scheen te kunnen vertellen wat de toekomstige verkeersfunctie van de Waldeck Pymontkade en Elandstraat zou zijn. Toen in 1908 op die plaats een hbs werd gebouwd, bleken al die bezwaren niet meer te gelden. Na een jaar was er nog weinig gebeurd. In september 1901 verzochten curatoren aan B. en W. het terrein aan de Waldeck Pymontkade - ondanks alle eerdere bezwaren - toch op bruikbaarheid te laten onderzoeken. Ondertussen hadden ouders en leerlingen

Afb. 5. Eerste ontwerp van Dr Th. van Aalst voor de inscriptie zoals later aangebracht boven de hoofdingang. Alle latijn is moeilijk. (Gemeentearchief 's-Gravenhage, archief curatoren Gymnasium Haganum, inv.no.40).

ook niet stilgezeten. Toen het eerste initiatief was doodgelopen, richtten dertien van de eenentwintig leraren en negentig van de tweehonderd leerlingen een verzoek aan de invloedrijke *Vereeniging tot verbetering van den gezondheidstoestand te 's-Gravenhage* om hun klachten op steekhoudendheid te controleren. Een onderzoek volgde en een vernietigend rapport was het resultaat. De raad kreeg het dringende advies nieuwbouw te plegen⁸.

In de raadsvergadering van 25 maart 1902 kwam een derde adres van ouders ter tafel. Tot de ondertekenaars behoorden Jan Ligthart, de vader van de leerling F. Bordewijk en mr H. Goeman Borgesius⁹. Een poging van het raadslid H. de Wilde om te voorkomen dat ook dit adres geruisloos zou verdwijnen in de laden van B. en W. mislukte. Zijn motie om het college te dwingen een bouwplan in te dienen vond geen genade bij wethouder dr J. Th. Mouton: *dat is mij te kras, mijnheer de Voorzitter* riep Mouton uit, en De Wilde trok zijn motie in.

Stroomversnelling

Terwijl twee volledig uitgewerkte ontwerpen voor een gebouw aan de Waldeck Pymontkade nog onder curatoren circuleerden, onderzocht B. en W. alweer nieuwe terreinen. In het Noordeinde, waar het huis van Fagel zou moeten verdwijnen, aan de Tollensstraat en aan de Amsterdamse Veerkade. Een ander terrein dat hoge ogen gooide lag aan de Kortenaerkade, tegenover de Koninklijke stallen. Terwijl de Kortenaerkade nog door B. en W. en curatoren werd besproken ontstond een stroomversnelling. De gemeente kreeg van mr A. E. H. Goekoop, directeur van de bouwgrondmaatschappij Zorgvliet, het aanbod het grote park van die naam te kopen. Goekoop, die zelf op kleine schaal handel in onroerend goed was begonnen en ook in de Schilderswijk percelen bezat, had als koopman de kansen gegrepen die de gemeente had laten liggen, en was nu een zeer gefortuneerd man. Waarom precies Goekoop het Zorgvlietterrein zo spontaan aan de gemeente aanbod is niet geheel duidelijk. Enerzijds wellicht oprechte belangstelling voor het welzijn van zijn woonplaats – hij liet doorschemeren het park liever niet in handen van bouwspeculanten te zien – anderzijds waarschijnlijk was het een servituut dat lonende exploitatie tot in 1910

⁸ *Verslag der handelingen van den Gemeenteraad van 's-Gravenhage* 1902, bijlage 196.

⁹ Gemeentearchief 's-Gravenhage, archief gemeentesecretarie (bnr. 353) 1902, agendannr. 2747.

onmogelijk maakte, dat hem er toe bracht het onrendabele terrein af te willen stoten. De directeur van Gemeentewerken I. A. Lindo, een man met grote visie op de ontwikkeling van Den Haag, adviseerde met klem het terrein voor de gemeente aan te kopen, anders... is het park verloren want ook in zijn (Goekoops, S.E.V.) handen is het allerminst veilig...¹⁰. De afloop is bekend. De gemeenteraad vond het allemaal te duur en liet zich een fraaie buit ontgaan.

Goekoop is duurkoop – een Haagse Carnegie

Lindo moet boos en teleurgesteld zijn geweest, toen de aankoop van Zorgvliet niet doorging. Direct zocht hij uit zichzelf, zonder een wethouder er in te kennen, contact met Goekoop en vroeg hem of deze bereid was een groot stuk van zijn tuin naast zijn villa aan de Laan van Meerdervoort te verkopen. Goekoop, zelf oudleerling en nog steeds in de ban van klassieken, bleek daartoe onder voorwaarden bereid en vroeg voor het ruim 4500 m² grote terrein f 100.000. Ter vergelijking: de rector verdiende toen jaarlijks f 8.000.

Lindo ging enthousiast achter de tekentafel zitten en maakte met zijn bouwkundige Adam Schadee een schetsplan. Pas toen dit gereed was kwam hij ermee in de almachtige Raadscommissie voor plaatselijke werken en eigendommen. Lindo haastte zich op te merken dat de tekening natuurlijk maar een idee was, want natuurlijk moesten eerst curatoren zich over de zaak uitlaten. Die bemoeiden zich – het was algemeen bekend – met ieder detail, maar zie, nu gingen ze wel over één nacht ijs en vonden de aankoop hoogst wenselijk. Rector Van Aalst sputterde nog wat tegen vanwege de langgerekte vorm van het terrein dat schuil ging achter de huizen aan de Laan van Meerdervoort.

Het voorstel tot aankoop stond op de agenda van de raad voor 3 februari 1903; Goekoop had 1 maart als *deadline* gesteld. Toen eind januari in de pers bleek dat het oude standpunt van bouw in het centrum door de gemeente was losgelaten bood de N.V. 'Algemeene 's-Gravenhaagsche Bouwgrondmaatschappij' (directeur de oud-leerling S. K. D. M. van Lier) prompt een stuk grond aan het Juliana van Stolbergplein te koop aan.

In de raadsvergadering werd de aanval geopend door mr E. Edersheim. Dat het centrum verlaten werd was geen probleem, fietsen was gezond. Maar wel moesten nu aanbiedingen van anderen afgewacht worden. Ook de vraagprijs voor de grond stelde hij ter discussie: *Goekoop is duurkoop* was in Den Haag toch een gevleugeld woord. Welke veer zou de gemeente nu weer uit de staart geplukt worden! Wethouder Mouton verdedigde het voorstel. Volgens hem zag Edersheim het liefst dat Goekoop – met Carnegie als voorbeeld – de grond aan de gemeente zou schenken. Daarna merkte hij op dat uit een *hygienisch oogpunt de bouw van een gymnasium daar* (aan het Juliana van Stolbergplein) *zeker minder zou zijn aan te bevelen dan aan de Laan van Meerdervoort op den zandbodem*. Een forse uitgljider voor een wethouder, die door anderen nog eens werd opgeblazen met de opmerking dat Mouton eigenlijk had gesproken over een *ongezond gedeelte der gemeente*. Zijn opmerking was niet alleen kwalijk voor de ontwikkeling van het Bezuidenhout, want het blies indianenverhalen over malariahaarden achter het Staatsspoorstation nieuw leven in, maar stelde ook het eigen plan van de gemeente om in die wijk vier scholen te bouwen in een raar daglicht. *Golden voor het lager onderwijs mindere eisen dan voor een gymnasium?* vroeg een krant zich af¹¹. Uiteindelijk werd het voorstel veertien dagen aangehouden.

10 Gemeentearchief 's-Gravenhage, archief gemeentesecretarie (bnr. 353) 1902, agendanr. 7371.
11 *Het Vaderland* 12-2-1903.

Afb. 6 Het Gymnasium Haganum gezien vanaf de hoek Laan van Meerdervoort/Anna Paulownastraat. Foto Hans Linn.

Maar al op 4 februari lag er een woedend adres van de Algemeene 's-Gravenhaagsche Bouwgrondmaatschappij bij de raad in de bus, waarin werd aangetoond hoe gunstig het aangeboden terrein eigenlijk wel was¹².

Op 17 februari 1903 waren al zeven terreinen aangeboden, waarvan drie door de Haagsche Bouwgrondmaatschappij 'Duinoord'. Eén daarvan, een vierkant tussen Obrechtstraat, 1e Schuytstraat en Waldeck Pymontkade was zelfs al helemaal ingevuld met een ontwerp voor een school in twee verdiepingen.

In de volgende raadsvergadering was het weer Edersheim die tegen het voorstel streed. Een motie van zijn kant om alle aanbiedingen van grond om pre-advies naar B. en W. te zenden werd aangenomen. Aan het adres van de 'Algemeene' werd geen aandacht meer geschonken. Kort voor de *deadline* kwam het voorstel op 26 februari 1903 opnieuw in de vergadering. De andere terreinen waren gewogen en te licht bevonden. Het voorstel kwam nu snel in stemming en werd met 22 tegen 13 stemmen verworpen. Toen gebeurde het. Wethouder mr J. G. S. Bevers verzocht het woord en las onder doodse stilte een brief van Goekoop voor. In die brief stond dat hij – ongeacht de uitslag van de stemming – het terrein aan de gemeente schonk voor de bouw van een gymnasium.

Grote verwarring in de raad over deze daad. Goekoop had Carnegie nagevolgd. Direct werd over aanvaarding gestemd. De uitslag was nu 29 vóór en 6 tegen. Zelfs Edersheim stemde voor, anderen bleven principieel tegen. J. H. Warneke smeedde het ijzer toen het heet was en vroeg om een royaler uitgevoerd gebouw.

De oorspronkelijke formulering van de schenking werd iets gewijzigd, waarmee werd bereikt dat de gemeente niet te eeuwig en dage het terrein uitsluitend voor een gymnasium zou mogen gebruiken!

12 *Zijn de terreinen aan en achter het Bezuidenhout ongezond? uitg. door en voor rekening der Algemeene 's-Gravenhaagsche Bouwgrond-Maatschappij naar aanleiding van de rede van dr. J. Th. Mouton in de raadszitting van 3 Februari 1903. 's-Gravenhage 1903.*

Afb. 7 Het Gymnasium Haganum vanuit de Laan van Meerdervoort. Foto Hans Linn.

Voorbereiding 1903 - 1905

Verwerving van de grond betekende nog niet dat direct gebouwd ging worden. Pas eind september 1903 vroegen B. en W. aan curatoren een programma van eisen. Twee maanden later al was dat gereed. Hoe weinig men deze kunst verstond, blijkt uit het feit dat wethouder dr J. Th. Mouton - zelf chemicus - aanwijzingen moest geven over plaats en inrichting van het scheikundelokaal.

Vervolgens begon de Dienst der gemeentewerken in de persoon van bouwkundige Adam Schadee voorontwerpen te maken. In de loop van 1904 werden deze door B. en W. voortdurend bijgesteld, maar geen enkele versie kon genade vinden. Geen van die ontwerpen is teruggevonden; jammer, omdat nu niet valt aan te tonen dat het programma van eisen al tekenend werd opgesteld.

De oorspronkelijke raming van bouwkosten van f 208.000 was bij het 21e plan al gestegen tot f 292.000 en nog was het niet goed, niet groots genoeg. Want indrukwekkend moest het worden, de gemeenteraad had toch al opgemerkt dat in Den Haag zo weinig gemeentegebouwen echt monumentaal waren. De winst van een ton moest en zou in steen en stijl worden omgezet. Gemeentewerken mocht wel voor acht ton het oude raadhuis restaureren en uitbreiden maar kon geen gebouw ontwerpen dat B. en W. en curatoren voor ogen stond.

Zonder de raad er in te kennen schakelden B. en W. in 1904 de rijksbouwmeester J. van Lokhorst in. Eerst alleen voor de gevelontwerpen, later voor het gehele plan. Van Lokhorst woonde aan het Westeinde, een paar huizen van de oude school af, en was vader van een oud-leerling. Reeds in september 1904 had hij een schetsplan

Afb. 8 De cartouches boven de poort met de spreuk van rector Van Aalst. Foto Hans Linn.

gereed dat door curatoren werd geaccepteerd. Eindelijk nieuws dus over de bouwplannen! Het lange stilzwijgen van de gemeente had er namelijk toe geleid dat in september 1904 een brandbrief van 62 ouders de gemeenteraad bereikte; binnen een jaar moest de nieuwbouw er nu staan!

Bouw 1905-1907

Op 3 april 1905 stelde de gemeenteraad een bedrag van f 353.700 beschikbaar voor bouw en inrichting van de school. Daarvan werden meubels gekocht bij Pander en kreeg de architect zijn honorarium, overigens een fractie van waarop hij, gezien de bouwsom, recht had. De raad vond het ontwerp even mooi als duur, zelfs ging een stem op de toren maar te laten vervallen. Ter verdediging van het voorstel werd gewezen op de grote inhoud (28.244 m³) die vooral de prijs had bepaald. En wat die toren betrof: die kon uit architectonisch oogpunt als loodlijn niet gemist worden; bovendien kon er altijd nog een uurwerk op aangebracht worden, of de draden van de telefoon. In die tijd werd het beeld van Den Haag ontsierd door talloze ijzeren torens waaraan telefoondraden bungelden. Ondanks alle bezwaren die bleven vond de gemeenteraad toch het gebouw *der Residentie waardig*.

Naar bestek van Gemeentewerken werd de bouw op 18 mei 1905 aanbesteed en voor f 268.000 gegund aan de firma's K. J. Kalt te Heerenveen en F. Kalt te Groningen. Hun inschrijving lag f 53.000 (16%) lager dan die van de hoogste inschrijver¹³.

Halverwege de bouw overleed Van Lokhorst, waarna zijn assistent en opvolger J. A. Vrijman het opzicht overnam. Tijdens de bouw werd gestaakt. Metselaars en opperlieden brachten werkwilgen in november 1905 in optocht naar huis. Geen wonder, zeggen wij nu, als wij lezen dat een metselaar op een uurloon van een kwartje

13 Gemeentewerken 's-Gravenhage, dienstjaar 1905; bestek no. 35. *Algemeen Nederlandsch Advertentieblad van verkooptingen* ... jrg. 49, nr. 20 (20-5-1905), 's-Gravenhage 1905.

Afb. 9 Pallas Athene in de top van de gevel, met het 'Grieks voor de erg wijze'. Foto Hans Linn.

stond terwijl de Friese, geglazuurde tegels f 8,50 per m² inkoop kosten.

Na een kleine twee jaar bouwen was het schoolgebouw gereed, het eerste dat de instelling in alle eeuwen van het bestaan zou betrekken terwijl het nog nieuw was. Zaterdag 29 juni 1907 werden de laatste lessen aan het Westeinde gegeven en op 2 september daarnaanvolgend werd de cursus plechtig geopend met toespraken, een inwijdingslied en optredens van het schoolorkest. Een ongenode gast, een oud-Indisch officier, verstoorde de plechtigheid door tijdens de rede van de burgemeester luidkeels te praten en dubbelzins onder de genodigden uit te delen. Al het toen gesprokene werd in een gedenkboekje gebundeld¹⁴. De heer Goekoop bood de reeds toegezegde geschenken aan, afgietsels van klassieke beelden. De aula was min of meer speciaal gebouwd om deze schenking in onder te brengen. Ook oud-leerlingen en het Schillercomité, dat onder leiding stond van leraar dr E. F. Kossmann, boden beelden aan. De meeste daarvan staan nog ter plaatse, een enkele is door een koffieautomaat verdrongen.

De opening werd op 3 september 1907 besloten met een groot bal in de Dierentuin. Dr C. A. A. J. Greebe, de leraar die gewoon was alle eerste klassers de toren te laten beklimmen om ze een panorama van Den Haag te tonen – er was toen nog nauwelijks hoogbouw – hield een feestrede. Mevrouw Barnouw, echtgenote van de later in Amerika en Nederland zo bekend geworden hoogleraar en letterkundige, zong een offerlied in de Inwijdingsallegorie.

Op 1 mei 1908 bezocht koningin-moeder Emma het gebouw. Net als in het Westeinde stonden de lokalen ook voor niet-gymnasiasten open. In 1908 hield leraar dr

14 De inwijding van het nieuwe gebouw voor het gymnasium te 's-Gravenhage, 's-Gravenhage 1908.

Afb. 10 Het fries van de hoofdgevel aan de straatkant. Foto Hans Linn.

H. Cannegieter Tz. met de arts D. Snoeck Henkemans in de school een lezing voor het 'Comité ter bevordering van rein leven in de studentenwereld'¹⁵, maar toen de Rein Leven-beweging in 1911 de aula wilde gebruiken voor een *jongensvergadering* werd dit geweigerd. Een jongensvergadering was seksuele voorlichting in groepsverband. In 1925 toonde de weduwe Goekoop zich bereid een verbouwing en uitbreiding van de aula te betalen opdat deze zou gaan voldoen aan de eisen die het gymnasiaal verenigingsleven stelde. Dat andere groepen de school gebruikten was haar een gruwel, het waren toch maar *oiseaux de passage*. Het voorstel van B. en W. om de aanbidding van mevrouw met bijzondere dank te aanvaarden werd door de raad verworpen, tot grote vreugde van huurders als de Volksuniversiteit¹⁶. In 1916 had de school 467 leerlingen, een aantal dat nooit meer hoger is geweest, maar dat wel oorzaak was van de stichting van een tweede gemeentelijk gymnasium. Dat

15 H. Cannegieter Tz. en D. Snoeck Henkemans, *Aan onze jonge mannen*. Baarn 1908.

16 *Verslag der handelingen van den Gemeenteraad van 's-Gravenhage over 1925*, bijlage 271; *Spectemur Agenda 4-4-1925*. 's-Gravenhage 1925.

begon in 1917 van onder af in een oude woning aan de Koninginnegracht 23. Daarnaast bestond sinds 1908 het christelijk gymnasium, en dat terwijl nog in 1900 werd uitgegaan van de gedachte dat één school beslist voldoende zou zijn. Het gebouw werd in 1921 nog uitgebreid met een tekenlokaal en een gymnastieklokaal (gymnastiek was een verplicht vak geworden) en in 1925 werden vier houten noodlokalen bijgebouwd.

De rector als versierder

Een opvallend element in de gevel vormen de versieringen door middel van beeld en tekst. Naar een idee van rector Van Aalst werden links en rechts van de toegangspoort Homerus en Archimedes in medaillon afgebeeld, als vertegenwoordigers van beide richtingen taal- en letterkunde enerzijds en wis- en natuurkunde anderzijds. Boven de toegangspoort, onder het tympan met de Haagse ooeivaar houden twee godinnen een hardstenen plaquette vast die is vervaardigd door beeldhouwer August Alexander uit Den Haag. De door Van Aalst bedachte tekst luidt

*Senatus populusque haganus
aedificium hoc
ubi iuvenilis aetas liberalibus
artibus imbueretur studiisque
incumberet quibus ad academicam
doctrinam percipiendam
excoleretur publice
exstruendum curavit
A.D. MCMVII¹⁷.*

Hoog daarboven is een Pallasbeeld aangebracht met een tekst die vaak als fout wordt beschouwd, er staat namelijk ΓΑΛΛΑΣ (vgl. afb. 9). Van Aalst heeft de beeldhouwer echter bezworen Attisch schrift uit een vroege periode te gebruiken, hoewel niemand daarmee vertrouwd was. *Er zijn dus – schreef een weekblad – Griekse letters voor den burgerman en Griekse letters voor den heel erg wijze. Zij die dat nu gelezen hebben, weten dat de fout geen fout, maar een kolossale geleerdheid is¹⁸.*

De plaquette boven de hoofddeur op het binnenplein was ook in hardsteen vervaardigd door beeldhouwer F.J. Kuyk. Ook voor deze tekst tekende Van Aalst; een klein vodje papier in het archief van curatoren bewaard, maakt duidelijk hoe hij met de tekst heeft geworsteld.

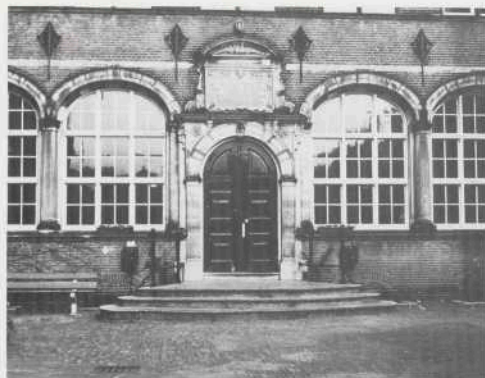
Het opschrift luidt:

*praeclarae antiquae mentis
documenta novaeque
rerum hominum series naturae
altissimus ordo
hic noscendi tibi iuvenis
traduntur ut orbi
et patriae fieri possis
columnae decusque¹⁹*

17 Vertaling door H. C. Albertz: *Bestuur en Gemeenteraad van Den Haag hebben dit gebouw, opdat hier de jeugdige generatie in de vrije kunsten zou worden ingewijd en zich op studien zou toelaggen door welke zij moet worden opgeleid tot het ontvangen van academisch onderricht, op kosten van de overheid laten oprichten in het jaar 1907.*

18 *Wereldkroniek* 4-5-1907.

19 Vertaling door H. Westeroouwen van Meeteren: *De getuigenissen van de voortreffelijke geest van de oudheid en van de moderne tijd, de geschiedenis der mensheid, de verheven orde van de natuur worden, o jongeling, jou hier doorgegeven om ze te leren kennen opdat jij een steunpilaar en een sieraad van de wereld en je vaderland kunt worden.*

Afb. 11 De hoofdingang. Foto Hans Linn.

In de voorgevel aan de straat bevinden zich nog twee cartouches in medaillonvorm met de woorden *age quid agis* (doe wat je doet) en *dies diem docet* (de ene dag leert de andere). In de achtergevel van het hoofdgebouw, bij de 'meisjestuin', staat nog *hora ruit*. Dit zijn bestaande spreekwoorden.

Het nieuwe gebouw: pracht en praal in het onderwijs

Bij helder weer moet U eens op de hoek van de Haagse Laan van Meerdervoort en de Anna Palownastraat gaan staan, met uw blik in de richting van waar het verkeer komt. Aan de gezichtseinder rijst dan een kasteelachtig silhouet op. In plaats van de drukke verbindingsweg met het Westland lijkt de Laan van Meerdervoort even de oprijlaan tot dat gebouw te zijn. In het gebouw zetelt geen vorst of prelaat, maar worstelen dagelijks gymnasiasten met hun zware leerstof.

Toen het Gymnasium Haganum door van Lokhorst werd ontworpen, koos men voor een Hollandse neo-renaïssancestijl. De architect heeft hierbij niet toegegeven aan de overdadige versierlust van sommige van zijn tijdgenoten; zodat het gebouw een deftige, 'Haegse' rust uitstraalt. Hoewel het thans wat wordt weggedrukt door de kantoorcolos van de Aramco bezit het nog wel degelijk allure.

De toren verbindt de onderling zeer ongelijke bouwmassa's tot een visueel geheel.

Hoge trappevels met rolwerk bekronen de façades. De bakstenen muren worden doorsneden door gordel- en waterlijsten. Daar doorheen lopen verticale raampartijen die zich soms voortzetten tot in de hoge zadeldaken. Dit spel van horizontale en verticale accenten zorgt voor een harmonieuze verdeling van de gevel.

Ook van dichtbij verschaft het gebouw veel kijkgenot: boven de poort is een fraai reliëf ingemetseld; twee dames flankeren een krullerige cartouche, die de wijze spreuk van rector van Aalst omlijst. De vrouwenfiguren zijn zacht en elegant bebeeldhouwd. In de top van de gevel staat een Pallas Athene die levendiger is dan de doorsnee 19e-eeuwse gevelgodin. Verder verdient het metselwerk onze aandacht: boven sommige ramen verlopen de strekken (vertikale stenen die het gewicht van de muren op de ramen opvangen) op grappige wijze in trappen, terwijl ze geaccentueerd worden door aanzet- en sluitstenen. Het fries onder de hoofdgevel aan de straatkant is verlevendigd

met een speels metselverband van koppen en strekken²⁰, onderbroken door cartouches van zandsteen.

Een architect placht destijds nog vaak te werk te gaan als een tekenaar/schilder²¹: hij droeg zorg voor zowel een boeiend en schilderachtig silhouet, als ook voor interessante details die vooraf nauwkeurig uitgetekend werden. Sinds het begin van onze eeuw leggen architecten de nadruk op bouwmassa en constructie.

Wanneer de bezoeker onder de poort doorloopt en rechtsaf slaat, staat hij voor de hoofdingang: een met grote vensters gedichte arcade. In het midden daarvan bevindt zich een breed bordes. De hoge deuren geven toegang tot een grote hal. De vloer van wit marmer en zwarte hardsteen roept de herinnering op aan de propere interieurs van de schilders Vermeer en Pieter de Hoogh.

De hal wordt omringd door een colonnade waartussen gipsen afgietsels naar Griekse beelden ons herinneren aan de onsterfelijkheid van de klassieke kunst. Hier wordt de oude traditie van de gipsverzameling voortgezet. Deze was lang geleden ontstaan aan vorstenhoven, in musea en kunstacademies²².

De neo-stijlen

De neo-renaissance is een voortbrengsel van de vorige eeuw. Voor de oplossing van hun stilistische problemen zochten architecten hun toevlucht bij stijlen uit een (ver) verleden. Ten dele laat zich dat verklaren door de angst en de onrust waarmee de 19e-eeuw bevangen werd door de enorme technische en economische veranderingen van zijn tijd; door heimwee verlangde men terug naar vervlogen tijden. De architectuur moest iets van die vroegere tijden terugbrengen: men bouwde landhuizen, stations en kerken in een middeleeuwse of renaissancestijl.

Omstreeks het midden van de eeuw legde de Franse architect E. E. Viollet-le-Duc een rationalistischer grondslag voor het historicisme. De gotiek kwam naar zijn mening uitstekend tegemoet aan de geldende eisen: deze stijl kende de constructie een schoonheidswaarde toe. Verder kwamen de toegepaste materialen er uitstekend tot hun recht. Echter spoorde Viollet-le-Duc de bouwmeester aan daarnaast gebruik te maken van de allernieuwste technieken en bouwstoffen; de neo-gotiek zou dan vanzelf uitmonden in een waarlijk moderne bouwstijl²³.

Via P. J. H. Cuypers, de bouwer van onder andere het Rijksmuseum en het Centraal Station te Amsterdam en de Haagse St. Jacobuskerk in de Parkstraat, geraakte Van Lokhorst in de ban van deze ideeën.

De architect

Zijn enige officiële opleiding heeft Van Lokhorst genoten aan de Stadsschool van Teeken- en Bouwkunst te Utrecht. Verdere kennis heeft hij opgedaan in de praktijk: meteen na zijn eindexamen werd hij aangesteld bij de gemeentearchitect C. A. Boll van Buuren. Na vervolgens bij de bouwmeester N. J. Kamperdijk gewerkt te hebben, trad

20 Kop is een steen die met haar korte zijde zichtbaar is gemetseld. Strek is een steen die met haar lange zijde zichtbaar is gemetseld.

21 Jacob van Lokhorst was een begenadigd tekenaar en wilde aanvankelijk een loopbaan als kunstschilder beginnen.

22 Tot na de tweede wereldoorlog bevond zich in de Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten aan de Prinsessegracht te Den Haag een gipsverzameling. Toen de mening postvatte dat men het voortaan wel zonder deze voorbeelden afkon werd de collectie grotendeels vernietigd. Het Victoria and Albert Museum in Londen stelt nog steeds een grote gipsverzameling ten toon.

23 E. E. Viollet-le-Duc, *Entretiens sur l'architecture*. Paris 1858, 1872.

Afb. 12 Rijksbouwmeester J. van Lokhorst.

hij in dienst bij de vestingbouw te Naarden als technisch tekenaar. In 1878 werd hij op voorspraak van Victor de Stuers, hoofd van de afdeling Kunsten en Wetenschappen van het Ministerie van Binnenlandse Zaken, benoemd tot Rijksbouwmeester²⁴.

Regelmatig ging hij te rade bij de beroemde architect Cuypers. Diens invloed is dan ook goed merkbaar in de bouwwerken van Van Lokhorst.

Het resultaat: stijlvol en doelmatig

Hoewel het Haganum het uiterlijk heeft van een 16e-eeuws paleis functioneert het als schoolgebouw uitstekend. Van Lokhorst ging in eerste instantie uit van de praktische eisen waaraan voldaan moest worden. Hij moest op een langgerekt, smal terrein, dat gedeeltelijk schuil ging achter een huizenrij, een groot complex neerzetten. Dit probleem is opgelost door een plattegrond in H-vorm: de verschillende vleugels zijn gegroepeerd om een grote en een kleinere binnenplaats, waartussen zich een grote hal bevindt.

De gevels hebben een levendige en harmonieuze raamindeling. De afmetingen van de raampartijen evenwel zijn bepaald door de mate waarin de achtergelegen ruimte licht nodig heeft. In de klaslokalen is meer licht gewenst dan in de kamer van de rector of de aula. De ramen vertellen bij wijze van spreken wat erachter gebeurt. De grote representatieve trap in de hal is niet alleen mooi, maar kan ook grote groepen

24 Tot de talloze ontwerpen van zijn bureau behoren het Geologisch en Mineralogisch Museum te Leiden (1891), de Laboratoria voor Organische Chemie en Pharmacie in dezelfde stad (1895), het Geodesiegebouw, het Laboratorium voor Physica en Electrotechniek van de Delfse T.H. (1896-1899) en het oude Algemeen Rijksarchief te Den Haag aan het Bleyenburg (depôt 1896, dienstgebouw 1900). Hij bouwde ook in Groningen en Utrecht. Voorts ontwierp hij veel scholen. Voor een overzicht van zijn belangrijkste werken, zie: *Saxa loquuntur; gedenkschrift t.g.v. het vijfentwintigjarig jubileum van J. van Lokhorst als rijksbouwmeester*. Nijmegen 1903.

stompemde en duwende leerlingen verwerken.

Van Lokhorst heeft het gebouw uitgerust met de modernste technieken: het wordt nog steeds verwarmd met de oorspronkelijke buizen en radiatoren. De klaslokalen zijn onderling verbonden met een stelsel van luchtgangen: een vroeg soort van *airconditioning*. Naast een volledige elektrische installatie werd een compleet gasnet aangelegd; de stroom kan uitvallen. De muren – ook die van de toren(!) – zijn gespouwd, dit terwijl spouwmuren pas na de eerste wereldoorlog algemeen gangbaar zijn geworden.

Beton was toen een nieuw materiaal. Van Lokhorst heeft het op verschillende wijzen toegepast. De gangen en het bordes zijn gefundeerd op een betonnen ondergrond. De planken vloeren van de lokalen op de eerste en tweede verdieping rusten op versterkingsbalken van gewapend beton.

Hij ontwierp van binnenuit: vanuit doelmatigheid loste hij stilistische problemen op. Van Lokhorst heeft als rijksbouwmeester talloze utiliteitsgebouwen ontworpen: bibliotheken, schoolgebouwen en laboratoria²⁵. Hij maakte voortdurend buitenlandse reizen om zich van de nieuwste ontwikkelingen op het desbetreffende gebied op de hoogte te stellen. Zijn ontwerpen zijn zeer praktisch opgezet en zijn voorzien van allerlei moderne gemakken²⁶. Meestal ontwierp hij in een stijl die elementen bevatte van de late gotiek, aangevuld met renaissance-details; en bijna nooit verstoort dit historicisme de functionaliteit. De gotiek van bijvoorbeeld het Fysisch Laboratorium te Groningen of het Chemisch Laboratorium van de Leidse universiteit dringt zich niet op en is ook niet bizar. Het gymnasium vormt met zijn neo-renaissance dus een uitzondering binnen het werk van Van Lokhorst. De andere schoolgebouwen, zoals de h.b.s.'en te Venlo en Wageningen zijn veeleer geïnspireerd op de late Nederlandse gotiek (een tweede gymnasium van zijn hand is ons niet bekend). De afwijkende stijl van het Haganum lijkt ons geen toevallige keus. De 19e eeuw associeerde elke historische stijl met een bepaalde periode uit de geschiedenis. Daarom bouwden de rooms-katholieken hun kerken in de neo-gotiek, ontleend aan de 13e eeuw; was immers in de middeleeuwen niet iedereen nog lid van de moederkerk? De protestanten daarentegen gaven de voorkeur aan een Hollandse neo-renaissance stijl. In deze stijl had de jonge Republiek haar eerste protestantse kerken gebouwd. Het gymnasium is een erfenis van het 16e-eeuwse humanisme; wat lag dus meer voor de hand dan een schoolgebouw in neo-renaissancestijl?

Bovendien zal nog een ander argument meegespeeld hebben: het Haganum moest een representatief gebouw voor Den Haag worden. Nu stond er al een ander zeer Haags en zeer representatief bouwwerk: het renaissance-stadhuis aan de Groenmarkt. Het gymnasium verwijst met zijn stijl naar dit gebouw. Wij zien verder in het plan van Van Lokhorst verschillende toespelingen op dit stadhuis: het vooruitspringende travee naast de poort van de school wordt omsloten door een hoge voor- en zijgevel. Voorts rijst achter dit blok een hoge toren op. Hierdoor ontstaat een totaalbeeld dat lijkt op dat van het stadhuis.

Behalve de stijl is er nog een verschil met de andere gebouwen van Van Lokhorst: het Haganum is zeer kostbaar uitgevoerd. In geen van zijn gebouwen zal men een hal met een zandstenen zuilengang en wanden van Friese geglazuurde tegels aantreffen. Eerder

25 Een van zijn meest geslaagde ontwerpen lijkt ons – naast het Haganum – het oude Laboratorium voor Organische Chemie in de Hugo de Grootstraat te Leiden, thans in gebruik bij de Rechtenfaculteit. Hier heeft Van Lokhorst zeer verschillende onderdelen, ieder met zijn specifieke functie, in een monumentaal geheel weten te verenigen. Bij enkele van zijn andere gebouwen doet de groepering der bouwmassa's ietwat willekeurig aan.

26 Het Algemeen Rijksarchief bijvoorbeeld vervoerde zijn archivalia met acht liften. Het platte dak is van gewapend beton. De 190 stalen vensters konden met hydraulisch bewogen luiken gesloten worden.

genoemde hbs'en missen ook het beeldhouwwerk en de rijke detaillering – gevelversiering met frontons, obilisken en sierlijk rolwerk – die het Haganum kenmerken.

Er was door de schenking van de grond veel geld over, en de gemeente wenste immers een representatief gebouw: men was er toen nog trots op een gymnasium te kunnen onderhouden.

Het Haganum lijkt ouder dan het is. In 1904 was het historicisme allang overwonnen. Met zijn nieuwe, gedurfdere vormen had de Jugendstil in de late 19e eeuw de kopieerlust doorbroken. Van Lokhorst is hier nauwelijks door beïnvloed²⁷. In het Haganum vertoont alleen de beschildering van de binten in de oude curatorenkamer (thans de kamer van de rector) sporen van de 'Nieuwe Kunst'. Misschien had men wel hierom zijn keuze laten vallen op Van Lokhorst: opdrachtgevers van representatieve gebouwen koesteren soms argwaan tegenover moderne architectuur²⁸.

Het Haganum is dus een 'ouderwets' gebouw; een belangrijk monument zal het dan ook niet worden, gewend als de huidige kunsthistorici zijn om alleen het 'voortuitstrevende' en 'vernieuwende' waarde toe te kennen. Van Lokhorst had niet de behoefte – en daarmee ook niet de wil en de kracht – om een nieuwe bouwstijl te ontwikkelen. Een behoudende werkwijze behoeft echter nog niet te duiden op artistiek onvermogen: het Gymnasium Haganum is een bijzonder mooi gebouw. En we mogen blij zijn dat de opdracht aan Jacob van Lokhorst is verleend.

27 De uitslag van de prijsvraag voor het Vredespaleis te Den Haag is zeer illustratief: Cordonnier won het met een plan dat nog sterk historiserende tendenzen bevatte; het werd sterk gewijzigd uitgevoerd. De ontwerpen die Berlage en de Oostenrijker Loos inzonden waren hiervan al bijna helemaal bevrijd.

28 Op zijn jubileumviering in 1903 sprak zijn medewerker M. A. van Wadenoyen de volgende woorden: *... Veel, veel te veel wordt tegenwoordig door allerlei afdwalingen gehecht aan het zoogenaamde individuele; nooit of te nimmer heeft de kunst gebloeid of corporaties en gilden sloten zich oaneen om iets groots tot stand te brengen ... Wat door enkelen verkregen werd met minachting voor wat reeds bestaat, kan slechts bogen op zucht naar excentriciteit, gril of mode, hoe men 't noemen wil. Zulke uitingen kunnen slechts voor enkele jaren ingang vinden; de geschiedenis na ons zal boekstaven wat aan geen mode onderhevig is, in den grond bestudeerd aan het doel blijft beantwoorden, wat daarbij werkelijk schoon en goed is, en wij allen twijfelen niet of dit zal van Uwe werken in de eerste plaats gezegd moeten worden omdat zij daarbij zijn: waar en oprècht. (De Opmerker 38 (1903) p. 106).*

Archeologische kroniek van Holland over 1981

II Zuid-Holland

Daan P. Hallewas

Prehistorie

Maasland: Aalkeet Buitenpolder (afb. 2) De afgelopen jaren werden door de heer S. van der Kooy op zijn land vele aardewerkscherven verzameld die afkomstig zijn van één of meerdere nederzettingen uit de Midden of Late IJzertijd. De ceramiek kan gerekend worden tot het zogenaamde Broekpolderaardewerk, genoemd naar de polder waar in 1948 de eerste van een hele reeks IJzertijdvindplaatsen in het gebied werd gemeld. In het verleden kon ook reeds een hoeveelheid aardewerk en dierenbotten van het land van de heer Van der Kooy geborgen worden. Dit bevindt zich nu grotendeels in het Provinciale Bodemarchief in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Het aardewerk is met potgruis verschaald. De breuk is zwart, het buitenoppervlak meestal donker- tot lichtbruin. Het aardewerk is vaak rijk versierd met nagel- en vingerindrukken, maar ook gepolijst, besmeten en glad afgewerkt aardewerk komt voor.

ROB, Amersfoort

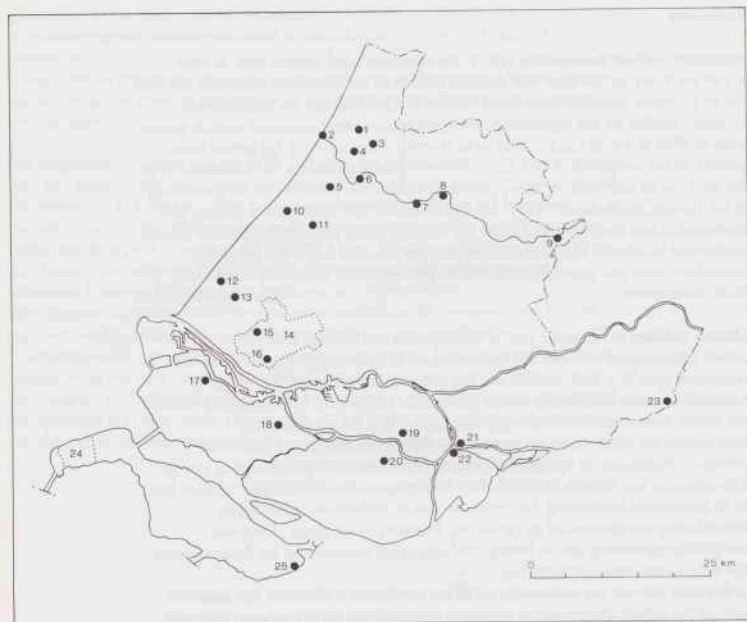
R. M. van Heeringen

Midden Delfland In het kader van de reconstructie van Midden Delfland wordt dit gebied archeologisch verkend. De verkenning en de verslaglegging daarvan worden uitgevoerd door E. J. Bult, student aan het Instituut voor Prae- en Protohistorie te Amsterdam, onder begeleiding van de provinciaal archeoloog. De verkenning vindt in een drietal fasen plaats, ieder gevolgd door een verslag. De voortgang der werkzaamheden en de verslagen worden geëvalueerd in een daartoe gevormde commissie bestaande uit vertegenwoordigers van het Bureau van Uitvoering van de Reconstructie van Midden Delfland, door hen aangezochte deskundigen, de heer Bult en de provinciaal archeoloog. De resultaten van de verkenning zullen bij de ontwikkeling van plannen en de uitvoering daarvan een rol spelen. Door een vroegtijdige signalering van archeologisch belangrijke terreinen zal het beter mogelijk zijn deze zo veel mogelijk te sparen.

In de eerste fase van het onderzoek, dat in het verslagjaar is afgerond, zijn gegevens over uit het gebied afkomstige, in archieven geregistreerde en in literatuur vermelde vondsten verzameld. Er blijken 98 vindplaatsen op enigerlei wijze te zijn vastgelegd. In de tweede fase wordt veldverkenning verricht door het aflopen van het gebied. Doel hiervan is het zoeken van nieuwe *sites* en het controleren van oude vondstberichten. Dit werk leverde in de laatste maanden van het jaar ca 80 nieuwe vindplaatsen op uit de IJzertijd, Romeinse Tijd en Late Middeleeuwen. In de derde fase zullen op een aantal geselecteerde *sites* detailopnames worden verricht, om de omvang van deze nederzettingen vast te stellen. Vooral nederzettingen die zich niet door morfologische kenmerken laten herkennen zullen daarbij de aandacht krijgen. Van een aantal Laat-Middeleeuwse terpjes zijn inmiddels gedetailleerde hoogtekaarten vervaardigd.

Wassenaar: Ter Weer (afb. 3-6) Het onderzoek op het kasteelterrein van Ter Weer door de Stichting Historisch Centrum Wassenaar kon tot oktober worden voortgezet. Aanvullende gegevens over het verloop en het karakter van de gracht werden verzameld. Het bovenste deel van de grachtvulling bestond uit waarschijnlijk in de nabije omgeving afgegraven duinzand. In dit zand werden dit jaar en in voorgaande jaren vondsten aangetroffen uit de periode van het Laat Neolithicum of de Vroege Bronstijd. Het gaat om vijf fragmenten ceramiek en tien stuks vuursteen. Het meest sprekende stuk aardewerk is afkomstig van een wikkeldraadbeaker (afb. 4:1). Het is een

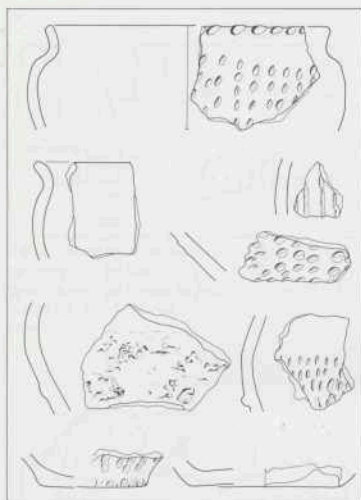
In de voorgaande afleveringen werd de nummering van afbeeldingen en vindplaatsen van I Noord-Holland voortgezet in II Zuid-Holland. Uit praktische overwegingen zullen beide hoofdstukken voortaan een eigen nummering hebben.

Alb. 1 Overzicht van vindplaatsen in Zuid-Holland in 1981. Tek. ROB.

Alphen a.d. Rijn	8 (R)	p. 274	Midden Delfland	14 (IJ, R, LM)	p. 269
Asperen	23 (LM)	p. 275	Monster	12 (IJ, R, LM)	p. 281
Brielle	17 (LM)	p. 276	Mijnsheerenland	20 (R, LM)	p. 275
Dordrecht	22 (LM)	p. 277	Naaldwijk	13 (R)	p. 275
Goedereede	24 (R, LM)	p. 274	Oegstgeest	4 (VM, LM)	p. 282
Hazerswoude	7 (R)	p. 274	Oostflakkee	25 (LM)	p. 282
Heerjansdam	19 (LM)	p. 278	Papendrecht	21 (LM)	p. 283
Katwijk	2 (R)	p. 274	Rijswijk	11 (LM)	p. 283
Leiden	6 (LM)	p. 278	Voorhout	1 (LM)	p. 284
Maasland; Aalkeet-Buiten- polder	16 (IJ)	p. 269	Spijkensisse	18 (LM)	p. 283
Maasland; Burgersdijk	15 (R)	p. 274	Warmond	3 (LM)	p. 284
			Wassenaar; Ter Weer	5 (N, B, IJ, LM)	p. 269
			Wassenaar; Waalsdorp	10 (R)	p. 275
			Woerden	9 (LM)	p. 286

schouderfragment met horizontaal achter elkaar geplaatste indrukken van een wikkeldraadstempel en eveneens in een horizontale rij geplaatste verticale of schuine spatelindrukken. Het fragment heeft een dikte van 7-8 mm en is verschaald met potgruis en brokjes graniet (?) ter grootte van 1-2 mm. Door ijzeraankoesel valt over de oorspronkelijke kleur weinig te zeggen. Een zeer klein fragment, en een randfragment met een doorboring onder de rand dat versierd is met gepaard geplaatste nagelindrukken, passen in het door het eerst beschreven fragment veronderstelde chronologische beeld (alb. 4:2). Tot slot zijn twee fragmenten aanwezig van

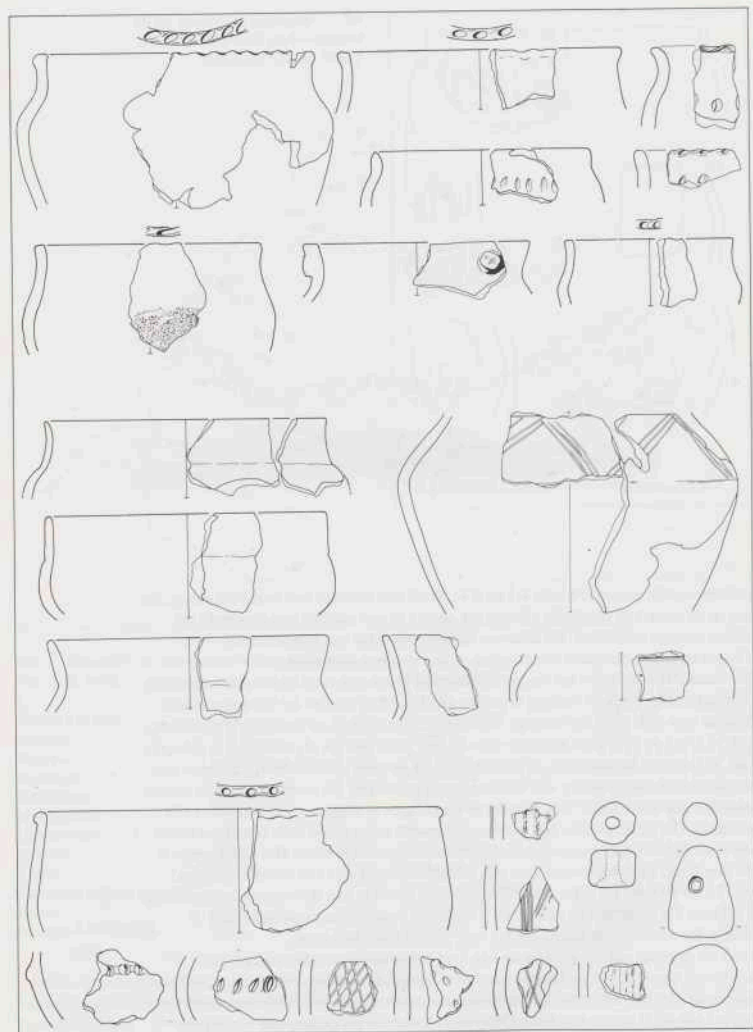

Afb. 2 Maasland. Aardewerk uit de Midden of Late Hertzijd. Schaal 1:4. Tek. R. M. van Heeringen.

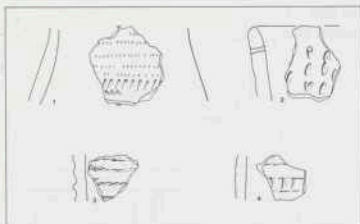
potbekerachtig aardewerk (afb. 4:3 en 4:4). Beide zijn versierd met nagelindrukken, het ene in de vorm van plastische ribbels, het andere in een patroon van loodrecht op elkaar staande indrukken. De scherven hebben een dikte van respectievelijk 9 en 12 mm en zijn verschaald met potgruis of met potgruis en graniet.

De fraaiste vondst onder het vuursteenmateriaal is een aan twee zijden geretoucheerde honingkleurige pijlpunt van een vorm die gerekend kan worden tot het zogenaamde Sögeler type (afb. 6:1). Het overige vuursteen omvat zes min of meer ronde schrabbers (afb. 6:2, 6:3 en 6:4), twee afslagen waarvan een vermoedelijk als schrabber is gebruikt (afb. 6:5) en een kernsteentje. In tegenstelling tot de goed geretoucheerde pijlpunt zijn de schrabbers onregelmatig van vorm en slecht afgewerkt. De cortex die op een aantal plaatsen nog aanwezig is, laat zien dat ze op afslagen of klingen van rolstentjes zijn gemaakt. Dat ze ter plaatse zijn vervaardigd, wordt aangetoond door het kernsteentje, dat voor de helft nog het oorspronkelijke rolstentoppervlak bezit. Het kernsteentje is 40 mm hoog. De schrabberkappen zijn halfcirkelvormig met een breedte variërend van 20 tot 30 mm. De dikte wordt bepaald door de dikte van de oorspronkelijke afslag: 6-10 mm. De kleur van de vuursteen is enigszins transparant zwart, grijs, geel of oranje. De vuursteen is waarschijnlijk van 'noordelijke' herkomst.

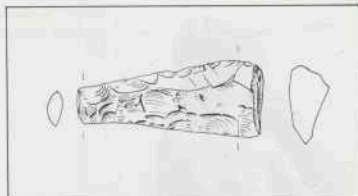
Over de datering van het gevonden kan kort het volgende worden gezegd. Het aardewerk versierd met indrukken van het wikkeldraadstempel, wordt aangetroffen in associatie met laat Bekeraardewerk of Hilversumaardewerk: in C 14-jaren uitgedrukt: 3650-3450 BP (Lanting en Mook 1977, 99). Hoewel de pijlpunten van het Sögeler type hun naam ontleen aan het uit de Vroege Bronstijd daterende Sögel-krijgersgraf van Vrouwen (Butler 1969, 107-110), komt het type ook in het Laat Neolithicum voor. De aanwezigheid van potbekerachtige aardewerkfragmenten en het feit dat het wikkeldraad enggewonden is, geven aan een datering in het Laat Neolithicum een lichte voorkeur. Voor een overzicht van het wikkeldraadaardewerk kan verwezen

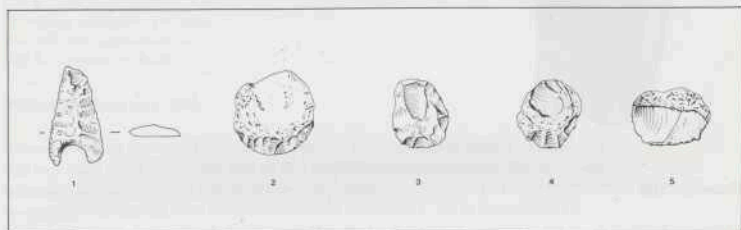
Afb. 3 Wassenaar: Ter Weer.
Aardewerk uit de Late Bronstijd/
Vroege IJzertijd. Schaal 1:4. Tek.
R. M. van Heeringen.

Afb. 4. Wassenaar: Ter Weer.
Aardewerk uit het Laat
Neolithicum of de Vroege Bronstijd.
Schaal 1:4. Tek. R. M. van
Heeringen.

Afb. 5 Wassenaar: Ter Weer.
Fragment van een vuurstenen sikkel,
lengte 58 mm. Tek. R. M. van
Heeringen.

Afb. 6 Wassenaar: Ter Weer.
Vuurstenen pijlpunt, schrabbers en
een afslag. Schaal 1:2. Tek.
R. M. van Heeringen.

worden naar bijvoorbeeld Lanting 1973. Wikkeldraadaardewerk en Sögeler pijlpunten gevonden in het oude strandwallenlandschap van West-Nederland zijn bekend van het Geestje bij Monster, het landgoed Veenenburg en het Langeveld bij Lisse, Vogelenzang en Velsen (Louwe Kooymans 1974).

Op het terrein werd een nader onderzoek ingesteld naar de vondsten uit de IJzertijd (afb. 5 en 3, Van Heeringen 1981). Het IJzertijd-materiaal ligt in een uit de Duinkerke I-transgressiefase daterende zandige kleilaag. Bewoning heeft waarschijnlijk plaatsgevonden in de directe omgeving op de strandwal. De vondsten dateren uit de Late Bronstijd/Vroege IJzertijd. Onder de vondsten is een fragment van een vuurstenen sikkel. Een op botmateriaal uitgevoerde C-14-analyse leverde een datering op van 2550 ± 50 BP (GrN 11162).

ROB, Amersfoort

R. M. van Heeringen

Afb. 7 Alphen aan de Rijn.
Romeins terracotta beeldje. Foto
IPP.

Romeinse Tijd

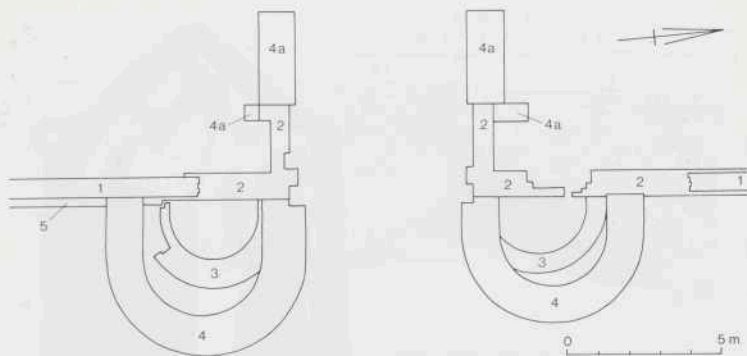
Alphen a. d. Rijn (afb. 7) Door leden van de AWN-afdeling Rijnstreek werd een onderzoek ingesteld aan de Julianastraat in verband met de uitbreiding van een bankgebouw. Er werd een ophogingspakket uit de Romeinse Tijd vastgesteld. Tot de vondsten behoren Romeins importaardewerk, onder andere met stempels en graffiti, een pipaarden beeldje, munten, een schrijfstift en een houten waterleiding.

Goedereede De vereniging De Motte is van start gegaan met een veldkartering van de kop van Goeree. Naast vindplaatsen van Laat-Middeleeuws materiaal werd op enkele plekken aardewerk uit de Romeinse Tijd gevonden.

Hazerswoude Bij het graven van een vijver in het uitbreidingsplan Zonneveld werden resten van een nederzetting uit de Late IJzertijd/Romeinse Tijd gevonden. Een grote hoeveelheid inheems en Romeins importaardewerk is geborgen door de heer C. Kroon (Oudheidkamer Hazerswoude) en leden van de AWN-afdeling Rijnstreek.

Katwijk aan Zee Bij het graven van een sluisput ten behoeve van een nieuwe sluis voor de afwatering van Rijnland, in en juist aan de landzijde van de zeereep, werd een zeer humeuze laag met veel Romeins importaardewerk aangesneden. De maximaal ca 40 cm dikke laag bevatte naast veel scherven, voornamelijk uit de 2e eeuw, veel fragmenten van dakpannen waaronder twee met het stempel van het dertigste legioen, en tufsteenbrokken. De vondsten werden gedaan door de heer A. W. Janssen (Rijksmuseum van Geologie en Mineralogie te Leiden).

Maasland: Burgersdijk Hier werd door de heer K. F. van Dijk te De Lier een nieuwe vindplaats van inheems-Romeins aardewerk ontdekt.

Afb. 8 - Asperen. Plattegrond van de 15e-eeuwse waterpoort. De bouwfasen zijn met cijfers aangeduid. Tek. L. Gerdessen en ROB.

Midden Delfland zie p. 269

Mijnsheerenland Door A. Verkerk, Puttershoek, werd een aantal nieuwe vindplaatsen met materiaal uit de Romeinse Tijd en de Late Middeleeuwen ontdekt. Op een aantal bekende vindplaatsen werd opnieuw materiaal verzameld. Aanleg van riolen en wegen in een uitbreidingsplan van Heerjansdam, op de noordoever van de binnengedijkte Maas, leverde een hoeveelheid nieuwe vondsten uit de Romeinse Tijd op. Het Romeinse importaardeurwerk dateert uit de 2e en de eerste helft van de 3e eeuw. Vinder en melder daarvan was K. Prins, Mijnsheerenland.

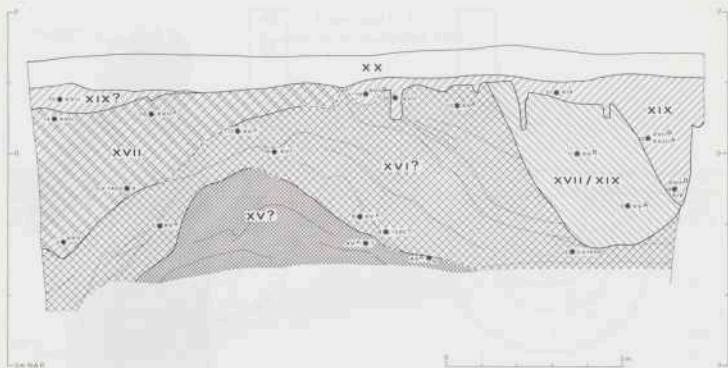
Monster zie p. 281

Naaldwijk De heer C. J. van der Doef te Kwintshul meldde vondsten uit de Romeinse Tijd, gevonden bij het graven van een vijver in het uitbreidingsplan Kraaiestein te Honselersdijk. In het profiel werden greppels en een woonlaag waargenomen. De vondsten bestaan voornamelijk uit inheems materiaal. Daarnaast zijn enige Romeinse importen aangetroffen.

Wassenaar: Waalsdorp Op het terrein van het Haagse drinkwaterleidingbedrijf werden door de AWN-afdeling Den Haag en omstreken vondsten uit de Romeinse Tijd gedaan. De vondsten liggen op een rug van de Oude Duinen die gedeeltelijk met een dunne, tot de Jonge Duinen te rekenen, laag stuifzand zijn afgedekt. In het nabije verleden is de vindplaats aangetast door de aanleg van schietbanen. In het gebied waar de vondsten voortkomen zijn nieuwe spaarbekkens geprojecteerd. Dit maakt nadere verkenning van de vindplaats zeer gewenst.

Middeleeuwen en later

Asperen (afb. 8) Bij de restauratie van de stadsmuur langs de Linge werd het fundament van een waarschijnlijk 15e-eeuwse waterpoort gevonden. In zijn oudste fase was de poort niet meer dan een doorgang door de muur, later werden aan beide zijden

Afb. 9 Brielle. Doorsnede door de dijk langs de Gootte aan de Lijnbaan. Grote Romeinse cijfers geven de datering van de ophogingspakketten,

kleine Romeinse cijfers bij een asterisk en een vondstnummer de datering van de vondsten. Tek. ROB.

van deze doorgang halfronde torentjes tegen de muur 'aangeplakt'. In een latere bouwfase werden deze torentjes met een veel groter grondoppervlak opnieuw opgetrokken. Het water werd aan de binnenkant van de poort begeleid door een tweetal muren. In de poort en tussen de muren was nog de houten vloer van een in de 17e eeuw gebouwde sluis aanwezig. Bij de restauratie zijn de muren van de jongste bouwfasen weer opgetrokken.

Brielle (afb. 9) Van 2 tot en met 6 maart werd door de ROB een onderzoek ingesteld op een voor de bouw van woningen bestemd terrein in het oosten van de kern van Brielle, gelegen aan de Fransche Straat en de Lijnbaan. De oudste bebouwing van Brielle wordt verwacht aan de Voorstraat, een polderdijk langs de westkant van een belangrijke, in de Duinkerke III-transgressiefase ontstane geul, De Gootte. Het Zuiderspui dat langs de Lijnbaan ligt, vormt een rest van deze Gootte. De Gootte maakte dat Brielle zich als havenplaats kon ontwikkelen. Gezien deze omstandigheden was te verwachten dat het betreffende terrein oorspronkelijk buitendijks gebied was of zelfs deel uitmaakte van de bedding van de Gootte. Door aanplempen en ophogen zou het dan uiteindelijk deel zijn gaan uitmaken van het stadsgebied. Om dit proces te kunnen bekijken werd een sleuf gegraven ongeveer loodrecht op het Zuiderspui, langs de Fransche Straat. Hoewel door de hoge grondwaterstand niet geheel tot in de natuurlijke ondergrond kon worden gegraven, werd toch een goed beeld verkregen van dit proces. Het oudste in het profiel ontsloten element was een dijke dat gezien de daaruit afkomstige vondsten uit de 15e eeuw dateert. De breedte van het dijke bedroeg ca 8 m; de hoogte, voor zover ontsloten, was 2 m. Uit het wegduiken van gelaagde pakketten klei ten oosten van het dijke blijkt dat toen het dijke nog functioneerde op de plaats van de huidige Lijnbaan nog water van de Gootte stroomde. Zowel binnen- als buitendijks werd vooral in de 16e en 17e eeuw het terrein door het opbrengen van lagen klei opgehoogd en aangeplempt. In de 19e eeuw was de hoogte van de onderkant van de in de moderne tijd gestoorde bovengrond bereikt. Aan de stadskant van het dijke waren inmiddels enkele beerputten, waarvan alleen de ingraveningen in het profiel zichtbaar zijn, en een afvalkuil aangelegd (17e en 19e eeuw).

Afb. 10 Dordrecht, Pelgrims-insigne uit de 15e eeuw. Hoogte 5,7 cm. Foto ROB.

Langs de Lijnbaan zijn geheel bovenin nog resten van bebouwing uit de 19e eeuw waargenomen.

Het dijkje is nog goed zichtbaar als verhoging in de Fransche Straat. De bouwmeester van het arsenaal (1708) heeft bij het funderen van dit bouwwerk te weinig rekening gehouden met de aanwezigheid van het dijkje. Aan weerszijden van de dijk is het gebouw sterk verzakt ten opzichte van het op de dijk gelegen deel; daardoor zijn grote scheuren in de muren ontstaan.

Uitvoering vanwege de ROB; G. van Haaff, D. P. Hallewas.

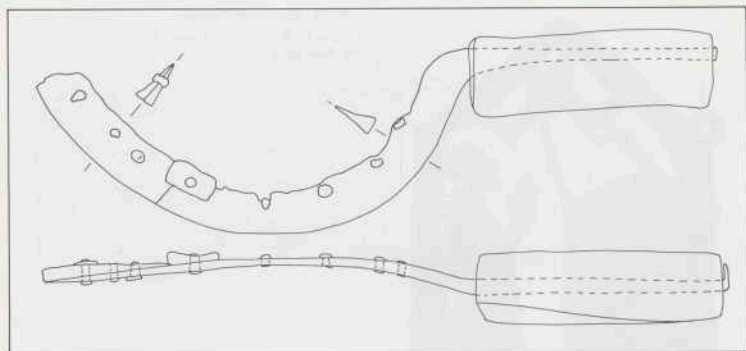
Dordrecht De voorgenomen reconstructie van de panden Groenmarkt 3-5 heeft geleid tot een hervatting van de opgravingen in de binnenstad op het terrein onmiddellijk aansluitend aan het in de jaren 1968-1971 onderzochte gebied van de Tolbrugstraat-Waterzijde. De nieuwe opgravingsput bood de mogelijkheid de oude opgraving aanzienlijk uit te breiden in de richting van de Wijnstraat/Groenmarkt, één van de beide hoofdstraten van het oude Dordt, waar de oudste nederzetting in de 12e eeuw ontstaan moet zijn. Tevens zou hier het begin van het proces van landaanwinning aangesneden kunnen worden; dit proces, maar dan in zijn voortgang van de 13e tot de 16e eeuw, had centraal gestaan bij de eerste opgravingen. Dankzij geldelijke steun uit het Fonds Oudheidkundig Bodemonderzoek van de Provincie Zuid-Holland kon de opgraving nog in het najaar gestart worden. Aangezien het onderzoek eerst zomer 1982 is afgesloten, zal het complete verslag verschijnen in de archeologische kroniek over 1982.

ROB, Amersfoort

H. Sarfatij

Dordrecht: De Boogjes (afb. 10) Uit grond afkomstig van een rioolsleuf in De Boogjes is door de heer J. Zijderveld te Zwijndrecht een pelgrimsinsigne gevonden. Het insigne draagt het opschrift BEATUS P. CARD. Het betreft kardinaal Petrus van Luxemburg wiens graf in Avignon vooral in de 15e eeuw een geliefd bedevaartsoord was. Dit insigne dateert dan ook uit de 15e eeuw.

Goedereede zie p. 274.

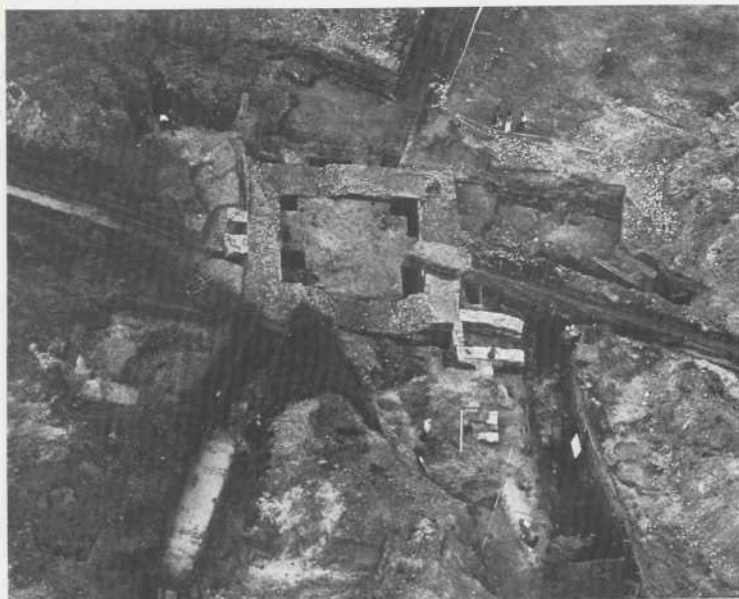
Afb. 11 Leiden. Vele malen gerepareerde ijzeren sikkel met houten handvat, lengte 28 cm. Tek. ROB.

Afb. 12 Leiden. Broche, mogelijk pelgrimsinsigne, uit de 12e eeuw. Diameter 2,4 cm. Foto ROB.

Heerjansdam Bij de molen ten noorden van het dorp werden ter plekke van het oude kerkhof in een rioolsleuf een twaalfstal graven waargenomen. Bij graafwerk in het huis naast de molen zijn resten van de fundering van een kerkje gevonden. Fundamenten daarvan werden indertijd ook bij de molen vastgesteld (vgl. Sarfatij 1978, 308). In het gebied in de bocht van de Devel werd opnieuw een hoeveelheid Laat-Middeleeuws en jonger aardewerk gevonden door de heer P. Rijken en leden van de AWN-afdeling Nieuwe Maas.

Leiden: Breestraat (afb. 11 en 12) In het kader van de aanleg van een riool in de Breestraat, tussen de Koornbrugsteeg en het Kort Rapenburg, kon van 5 tot 15 mei een onderzoek plaatsvinden in de Breestraat ter hoogte van het stadhuis (Hallewas 1972). Deze plek is het hoogste punt in het burgerlijke Leiden. De Burcht aan de overzijde van de Nieuwe Rijn is het hoogste punt in de binnenstad. De kern van het hooggelegen gebied, waarvan dit deel van de Breestraat deel uitmaakt, ligt in een strook langs de Rijn en de Nieuwe Rijn. De hoge ligging van dit gebied kan niet aan eigenschappen van de natuurlijke ondergrond worden toegeschreven. Op grond van het vermoeden dat hier waarschijnlijk gedurende lange tijd accumulatie van afval had

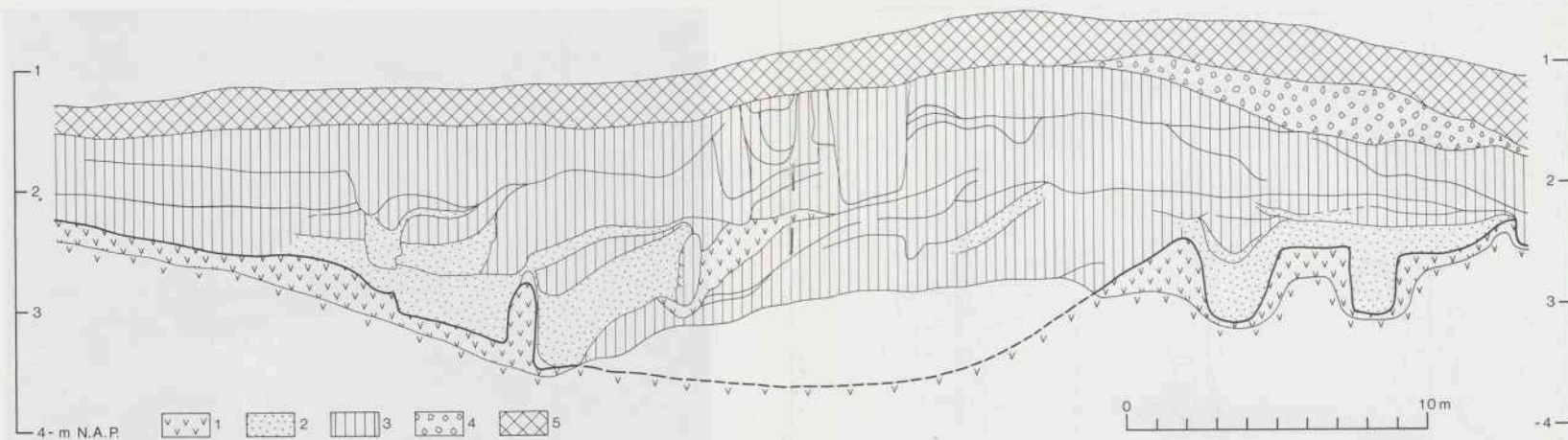

Afb. 13 Monster, kasteel Polanen.
De opgraving vanuit de lucht. In het
centrum de donjon. Foto IPP.

plaatsgevonden en op grond van historische gegevens, is het aannemelijk dat hier de resten van de oudste, waarschijnlijk pre-stedelijke burgerlijke nederzetting Leiden moesten worden gezocht. Bedoeling van het onderzoek was dan ook een beeld te krijgen van de aard en datering van de aanwezige lagen. Onderzoek van in het lagenpakket mogelijk aanwezige structuren zou wegens de beschikbare tijd en de omvang van de werkput niet diepgaand kunnen zijn. De opbouw van het profiel bestond uit vier hoofdelementen. Van onder naar boven zijn dit de volgende:

1. De natuurlijke ondergrond, een kleiafzetting die waarschijnlijk uit de Duinkerke III-transgressiefase dateert (11e-12e eeuw). De top van deze afzetting ligt op ca 80 cm onder NAP.
2. Op deze laag is tot ca 20 cm boven NAP een ophogingslaag van tamelijk schone klei aanwezig. In deze laag waren met de schop afgestoken kluiten duidelijk zichtbaar.
3. Een ruim twee meter dik pakket van humeuze mest- tot veenachtige lagen met veel huisvuil.
4. Daarboven een ca één meter dikke laag zand waarop de huidige straat was aangelegd.

Het pakket mestlagen (3) kan op grond van het schervenmateriaal voorlopig worden gedateerd in de tweede helft van de 12e en de eerste helft van de 13e eeuw. Een bijzondere vondst is een gegoten tinnen (?) speldje, mogelijk een pelgrimsinsigne, waarop een kerk of kapel is afgebeeld. In deze lagen waren planken, palen, balken en

Afb. 14 Papendrecht. Profiel door huisterp. Legenda: 1. veen, 2. mest, 3. klei, 4. puin en klei, 5. bovengrond. Tek. ROB.

ook resten van vlechtwerk bewaard. In één geval werden liggende balken aangetroffen, die op dikke verticaal staande balken waren gefundeerd. Waarschijnlijk vormden zij een deel van de fundering van een gebouw. Binnen dit gebouw werd een rijtje van een vijftal verticaal staande planken gevonden, die met messing en groef ineen grepen. Aangezien dit pakket in de 13e eeuw plotseling eindigt en aan de bovenkant scherp van het bovenliggende straatzand is gescheiden, is het niet onmogelijk dat de top is afgegraven. Ook de ingraven van een mogelijk 15e-16e-eeuws rioolstelsel kunnen niet hoger dan het mest-veenachtige pakket worden gevolgd. Een bijbehorend niveau ontbreekt. Is onder de straat mogelijk de top van het 12e-13e-eeuwse lagenpakket afgegraven, het is dankzij de Breestraat dat de lagenopbouw, behoudens de ingraven van het rioolstelsel, vrijwel geheel ongestoord was. Een in een stad zeer bijzondere omstandigheid.

Uitvoering vanwege de ROB en de Archeologische Begeleidingscommissie Leiden o.l.v. D. P. Hallewas.

Leiden: Doelen (afb. 15) Op het terrein van de voormalige Doelen werden in een kelder vier (vrijwel) complete bronzen kandelaars gevonden en een fragment van een kroon, die waarschijnlijk uit de eerste helft van de 15e eeuw dateren. De kelder behoorde waarschijnlijk tot de gebouwen van het klooster Groenendaal dat omstreeks 1600 werd afgebroken. De vondst werd gemeld door ingenieur A. P. Pruijssers te Leiden.

Bron: Dubbe 1982.

Leiden: Aalmarkt Bij het herstel van de walmuren aan het waaghoofd werd het fundament van een loskraan gevonden. Reeds in 1391 wordt een dergelijke kraan

genoemd. Het gevonden fundament behoorde waarschijnlijk tot een 18e-eeuwse opvolger daarvan.

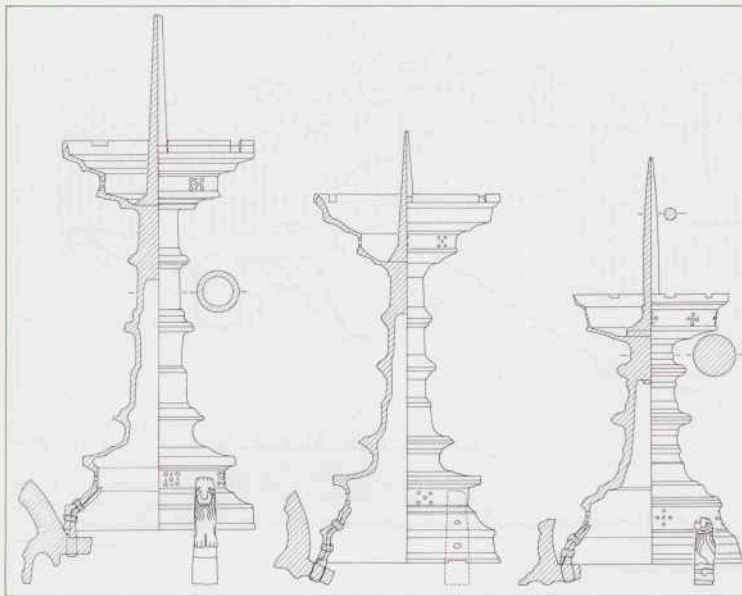
Bron: Barendregt 1982.

Midden Delfland zie p. 269

Monster (afb. 13) Door het Westlands Centrum voor Streekgeschiedenis werd onder leiding van E. J. Bult een onderzoek ingesteld op het kasteelterrein Polanen. Dit terrein werd bedreigd door het ca vijf meter diep omzetten van de grond ten behoeve van de tuinbouw. Uit historische bronnen is bekend dat het kasteel in 1351 werd verwoest en dat de overblijfselen in 1393 werden gesloopt. Naast de resten van het kasteel werden overblijfselen van een boerderij gevonden die van de 15e tot de 18e eeuw in gebruik was.

Het kasteel lag op een rechthoekig omgracht terrein (ca 42 × 29 m). De reeds bij het onderzoek door Renaud in 1939-1940 aangetoonde donjon lag in de noordwesthoek van dit 'eiland'. De afmetingen van deze toren bedroegen aan de buitenkant 11,60 × 11,30 m en aan de binnenkant 7,60 × 7,10 m. De donjon was gebouwd met stenen van het formaat 29-30 × 14-13 × 5-7 cm. Aan de noordoosthoek was later een gemakstoren toegevoegd. Twee poeren bij de zuidgevel zijn mogelijk de restanten van een ingangspartij. Ten oosten van de donjon werd enig muurwerk gevonden van een gebouw dat tegen de toren was aangebouwd.

In de vulling van de gracht zijn de lotgevallen van het kasteel geregistreerd. Voor de verwoesting werd op de bodem een baggerlaag gevormd waaruit vonden uit de eerste helft van de 14e eeuw zijn geborgen. Op deze laag ligt puin. Tussen het puin lagen blijdekogels en pijlpunten die aannemelijk maken dat deze laag de verwoesting van 1351 reflecteert. Het puin leverde aanwijzingen voor een gebouw op de zuidwesthoek van het 'eiland'. Boven deze laag lag weer bagger waarin enkele uit de tweede helft van de 14e eeuw daterende vondsten zijn gedaan. De daarop liggende puinlaag representeert de sloop in 1393.

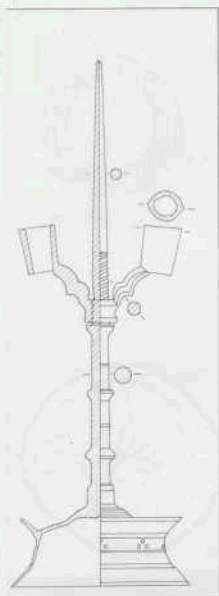

Iets ten zuiden van dit complex werd een tweede omgracht terrein (21 x 24 m) gevonden, waarop de resten van een boerderij werden aangetroffen. De oudste vondsten dateren daar van rond 1400 zodat het waarschijnlijk om een opvolger van het kasteel gaat. Dit terrein kan als een *moated site* worden beschouwd. Bij de opgraving werden nederzettingssporen uit de Romeinse Tijd en de IJzertijd gevonden. De IJzertijdvondsten leidden tot een nader onderzoek (Van Heeringen 1981). Daaruit bleek dat het oppervlak uit de IJzertijd is verdwenen, waarschijnlijk ten gevolge van erosie tijdens de Duinkerke I-transgressiefase. De vondsten dateren uit de Midden- en Late IJzertijd. In een van de profielen werd een onbeschoeide waterput uit deze periode aangetroffen.
Bron: Bult [1982].

Mijnsheerenland zie p. 275

Oegstgeest Bij verbreding van de weg ten noord-westen van het Groene Kerkje werd door de heer P. G. de Geus te Wassenaar aardewerk uit de Karolingische Tijd en later geborgen.

Oostflakkee (afb. 16 en 18) Aan de oevers van het Volkerak werd door leden van de vereniging 'De Motte' verder gewerkt op een nederzetting uit de Late Middeleeuwen. Het oudste aardewerk dat werd gevonden is van het Pingsdorf type. De nederzetting, die mogelijk in 1421 door overstroming verloren is gegaan, is op het veen gelegen en met een kleilaag bedekt. Een deel is door erosie van het Volkerak verdwenen.

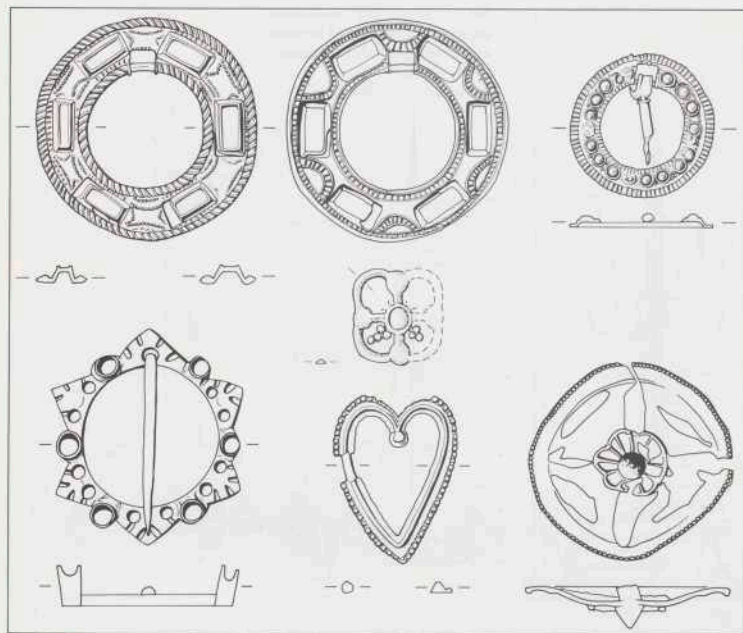
Afb. 15 Leiden. Drie zogenaamde altaarkandelaars (links, 48 cm hoog) en driekoningenkandelaar (rechts, hoogte 44,3 cm). Tek. A. Meyknecht-van den Berg.

Van bijzonder belang is een aanzienlijk aantal messing, tinnen en loden voorwerpen: gespen, broches en riemtongen. Deze vondsten kunnen in de 12e tot 15e eeuw worden gedateerd. Een aantal hier niet afgebeelde metaalvondsten is van jonger datum. Een van de broches (afb. 16, midden) is waarschijnlijk een pelgrimsinsigne, afkomstig van een bedevaartsoord waar de Vijf Wonden van Christus werden vereerd (vgl. *Medieval Catalogue*, plate LXX en p. 262-263).

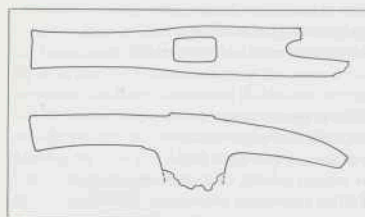
Papendrecht: Van Eslaan (afb. 14 en 17) Om een inzicht in datering en opbouw van een Laat-Middeleeuwse huisterp werd daarin een sleuf gegraven. De heuvel ligt op veen. Een kleidek lijkt tegen de voet van de terp uit te wiggen. In het centrum kon de basis door overlast van grondwater niet worden bereikt. Onderin is de heuvel voornamelijk uit mestachtige lagen opgebouwd. Meer naar boven overwegen ophogingslagen van klei. Blijkens de vondsten dateert het hele pakket uit de 13e eeuw. Het is echter niet uitgesloten dat de bewoning ter plekke iets eerder begint. Uitvoering vanwege de ROB: M. J. A. de Haan en D. P. Hallewas.

Rijswijk Aan de grens met de gemeente 's-Gravenhage werden bij plantsoenaanleg sporen gevonden die verband houden met het nabijgelegen kasteel Steenvoorde. 13e-eeuws en jonger aardewerk en baksteen, waarvan de grootste met het formaat $7 \times 14,5 \times 31$, werd verzameld door de heer H. Wetemans te 's-Gravenhage.

Spijkenisse Op luchtfoto's, opgenomen door de Royal Air Force in 1945, komen onder Spijkenisse sporen voor, die verband houden met de verkaveling van het gebied vóór de 12e-eeuwse overstromingen. Melding van J. de Baan te Spijkenisse.

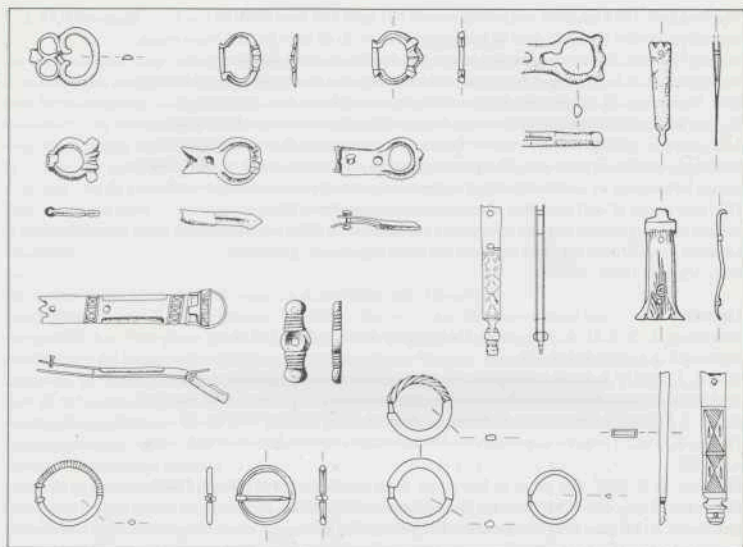
Afb. 16 Oostflakkee. Tinnen broches en pelgrimsinsigne (midden) en messing broche (links onder). Schaal 1:1. Tek. ROB.

Afb. 17 Papendrecht. Klauw-
hamer, waarschijnlijk 13e-eeuws,
lengte 18,3 cm. Tek. ROB.

Voorhout Door leerlingen van de Boerhave basisschool zijn in de schooltuin bij het geboortehuis van Boerhave een aantal Laat-Middeleeuwse en jongere scherven gevonden. Het oudste materiaal is van kogelpot en Paffrath type.

Warmond Bij het graven van een sleuf ten behoeve van een telefoonkabel in het beschermde archeologische monument Kloosterweide werd in het profiel een aantal kuilen waargenomen. Tevens kwamen bakstenen met formaat $9,5 \times 15 \times 29,5$ aan het licht. De melding werd gedaan en de vondsten werden verzameld door de heer J. H. Leemans te Warmond.

Afb. 18 Oostflakkee. Gespen, riemtongen, beslagstukje(?) en ringbroches. Schaal 1:2.

Afb. 19 Woerden. Beeld van de heilige Nicodemus, rond 1500 gemaakt, direct na de vondst. Foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

Woerden (afb. 19) Tijdens de restauratie van de NH kerk kon door de ROB een klein onderzoek worden ingesteld naar de bouwgeschiedenis. In de noordbeuk bleken resten van een tuftstenen fundering aanwezig te zijn, die een flauwe hoek maken met de oriëntatie van de kerk. Mogelijk gaat het om resten van een voorganger van de huidige kerk. Waarschijnlijk zet deze fundering zich buiten de kerk voort. Bij graafwerkzaamheden ten behoeve van funderingsonderzoek werden belangrijke delen van een vijftal gepolychromeerde beelden en enkele bouwfragmenten van Bamberger zandsteen gevonden. Het gaat om beelden van Joseph van Arimathea, de heilige Nicodemus en de drie Maria's. De mannenfiguren zijn waarschijnlijk rond 1500 gehouwen, of kort daarvoor, de vrouwenfiguren iets later. Deze sculpturen hebben deel uitgemaakt van een zogenaamd Heilig Graf. In 1930 werd in de kerk het Lichaam van Christus, dat daar ook deel van heeft uitgemaakt, gevonden. Bron: Vlijmen 1982.

Literatuur

- Barendregt, L./D. E. H. de Boer, 1982: De kraan op het Waaghoofd, *Bodemonderzoek in Leiden* 4, 113-128.
- Bult, E. J., [1982]: *Beknopt verslag betreffende het onderzoek van het voormalige Middeleeuwse huis Polanen te Monster*, typescript.
- Butler, J. J., 1969: *Nederland in de Bronstijd*, Bussum.
- Dubbe, B., 1982: Gotische kandelaars uit Leidse bodem, *Bodemonderzoek in Leiden*, 4, 91-102.
- Hallewas, D. P., 1982: Een gat in de Breestraat, *Bodemonderzoek in Leiden* 4, 23-45.
- Heeringen, R. M. van, 1981: Monster (huis Polanen), *BKNOB* 80, 263-5.
- Heeringen, R. M. van, 1981: Wassenaar, *BKNOB* 80, 265-6.
- Lanting, J. N., 1973: Laat-Neolithicum en Vroege Bronstijd in Nederland en N.W.-Duitsland: continue ontwikkelingen, *Palaeohistorica* 15, 215-319.
- Lanting, J. N./W. G. Mook, 1977: *The Pre- and Protohistory of the Netherlands in terms of radiocarbon dates*, Groningen.
- Louwe Kooimans, L. B., 1974: *The Rhine/Meuse delta*, Leiden.
- Medieval Catalogue*, 1967: London Museum, London.
- Sarfati, H., 1978: Archeologische kroniek van Zuid-Holland over 1977, *Holland* 10, 297-312.
- Vlijmen, P. M. L., 1982: *De graflegging te Woerden* (onderzoek naar de fragmenten van steensculptuur in de Petruskerk), typescript.

De vooraanstaande Haarlemse geslachten

Een onderzoek naar hun woongebied, ca 1300-1500

J. J. M. Uitermark

Omdat onderzoek naar verhuisbewegingen in de late middeleeuwen vrij uniek is, wil ik in dit artikel aangeven welke bronnen in Haarlem beschikbaar zijn voor onderzoek naar het woongedrag, in de hoop dat anderen ook van deze bronnen gebruik zullen maken en in de verwachting dat in meer steden dezelfde, momenteel nog weinig op deze wijze benutte bronnen aanwezig zullen zijn.

Ik doe dit naar aanleiding van de resultaten van een onderzoek naar de ligging van de woningen van de vooraanstaande Haarlemse geslachten in de late middeleeuwen¹.

Eerst zal ik een korte schets geven van de aanleiding tot het onderzoek, vervolgens ga ik gedetailleerd in op de beschikbare bronnen en ik eindig met de presentatie van de resultaten.

De aanleiding tot het onderzoek: waar lag de grafelijke hof? Historische beschouwingen over Haarlem kennen een belangrijke rol toe aan de aanwezigheid van een grafelijk hof. Niet alleen gaf de hof aan de nederzetting allure, ook wordt aangenomen dat een aantal van de mensen die later in een bloeiend Haarlem de toon aangaven, de Haarlemse edelen, hun invloed voor een groot deel aan de hof dankten. Aan de hof waren – zo luidt de redenering – ministerialen (niet-riddermatige grafelijke dienstlieden) verbonden, die op deze plek het gebied van hun heer beschermden. Die functie verdween, maar zichzelf en hun afstammelingen bleven ter plekke, verwierven aanzien, ontvingen als beloning in de omtrek gelegen leengoederen en traden naar voren als gerenommeerde burgers van een bloeiende stad².

Onbekend is waar de hof gelegen heeft. Door historici werden weliswaar verschillende vermoedens uitgesproken, maar een deugdelijk bewijs ten gunste van een van deze vermoedens bleef uit³. Dit was voor een recent onderzoeker van de Haarlemse geschiedenis, B. M. J. Speet, de reden een nieuwe hypothese te formuleren. Ook hij ging er vanuit dat de vooraanstaande Haarlemse geslachten afstammen van de ministerialen die ten tijde van de grafelijke aanwezigheid aan de hof verbonden waren⁴. Hij constateerde in een op de periode 1538-1548 geconcentreerd onderzoek dat deze geslachten voornamelijk in het gebied tussen de Barteljorisstraat en Jansstraat of meer in het algemeen ten noorden van de Beek⁵ woonden en opperde de hypothese dat dit gebied hun bakermat is geweest. Via deze weg zou wellicht de ligging van de grafelijke hof geïdentificeerd kunnen worden. De bakermat van de vooraanstaande geslachten moest, gezien hun associatie met de hof, nabij de hof gelegen zijn⁶. In mijn onderzoek heb ik geprobeerd de hypothese van Speet te onderzoeken. Bij gebrek aan bewijsmateriaal ben ik er echter niet in geslaagd aan te tonen dat deze onjuist is. Wel kan gesteld worden dat er vrijwel geen aanwijzingen zijn dat de vooraanstaande geslachten afstammen van de ministerialen die ten tijde van de grafelijke aanwezigheid aan de hof verbonden waren. Voor de behandeling van de

1 Dit artikel is gebaseerd op: J. J. M. Uitermark, *De vooraanstaande Haarlemse geslachten; een onderzoek naar hun herkomst en woongebied (ca. 1300-1500)*. Amsterdam 1980 (Scriptie Middeleeuwse Geschiedenis, Universiteit van Amsterdam).

2 Zie bijv. J. J. Temminck, *Haarlem vroeger en nu*. Bussum 1971, p. 8.

3 Zie P. A. Henderikx, *De oudste bedelordekloosters in het graafschap Holland en Zeeland*. Dordrecht 1977, p. 78-79 en Uitermark, p. 2-3.

4 B. M. J. Speet, *Haarlem 1543*. Amsterdam 1978 (Scriptie Middeleeuwse Geschiedenis, Universiteit van Amsterdam), p. 121.

5 Een waterloop die in de middeleeuwen als scheiding tussen een Noordzijde en een Zuidzijde werd gebruikt (zie Stadsplan Haarlem, afb. 1).

6 Speet, p. 124.

vraag 'Zijn de vooraanstaande geslachten inheems of hebben zij zich pas in de loop van de 14e eeuw in Haarlem gevestigd?' verwijs ik naar mijn scriptie. Hier zal ik mij concentreren op de vraag waar de woningen van de vooraanstaande geslachten zich bevonden en of zij een vast woongebied hadden.

Verhuisbewegingen in de late middeleeuwen; de bronnen

Om te kunnen toetsen of een bepaald gebied de bakermat en het woongebied is geweest van de vooraanstaande geslachten, staan ons voornamelijk twee typen bronnen ter beschikking: de transportakten en de thesauriersrekeningen.

De transportakten Deze bron biedt slechts in beperkte mate houvast. Het voornaamste gemis is dat de akten daterend van voor de aanvang van de serie transportregisters nogal zeldzaam zijn. De registers verschijnen pas in 1485, voorafgegaan door een register dat de periode 1470-1472 bestrijkt. Uit de 13e eeuw zijn bijna geen akten overgeleverd, terwijl dat nu juist de tijd is waarin de veronderstelde en bewezen kritieke gebeurtenissen plaatsvonden. In die tijd kreeg Haarlem stadsrecht (1245) en daarmede de verantwoordelijkheid de eigen verdediging te organiseren. De ministerialen die tot dan toe het gebied van hun heer verdedigden, verloren hun functie en verdwenen of gingen een rol spelen in het stedelijke bestuur. Over hun situering binnen Haarlem in die periode blijven we in het ongewisse, omdat de transportakten in deze tijd eenvoudig ontbreken en pas in de 14e eeuw mondjesmaat beginnen te verschijnen. Een vermelding van een lid van de geslachten die we onderzochten, was daarom niet gegarandeerd, maar afhankelijk van toevalstreffers. Slechts af en toe hadden we het geluk een voor ons doel belangrijke vermelding tegen te komen. Helaas blijven bruikbare transportakten zeldzaam.

Laten we hier nog wat dieper op ingaan. De hypothese van Speet, gebaseerd op onderzoeksmateriaal dat uit 1538-1548 dateert, veronderstelt een continuïteit in de bewoning die, als de hypothese klopt, de vermelding van de belangrijkste percelen onwaarschijnlijk maakt. De transportregisters tonen duidelijk aan dat in transportakten voornamelijk percelen genoemd worden die speculatie- of beleggingsobjecten zijn en veelvuldig van eigenaar veranderen. De hypothese veronderstelt daarentegen dat een bepaald gebied gedurende lange tijd het woongebied is geweest van een beperkt aantal vooraanstaande geslachten. Dit veronderstelt dat de percelen in de familie bleven. Ongetwijfeld veranderden de percelen binnen de familie herhaaldelijk van eigenaar meestal door vererving, maar daar zwijgen de transportakten uiteraard over. Slechts een enkele keer vernemen we dat de kinderen toestaan dat hun tot weduwe geworden moeder in het ouderlijk huis mag blijven wonen of dat een zuster haar deel in het ouderlijk huis aan de achtergebleven broer transporteert. De transportakten die we aantreffen uit de tijd vóór de verschijning van de registers, hebben voornamelijk betrekking op aan liefdadige en godsdienstige instellingen geschonken goederen. We mogen aannemen dat men bij voorkeur andere percelen dan het dierbare familiegoed schonk, wanneer men een geloofsdaad wilde verrichten. Dat blijkt dan ook uit de schenkingen zelf. Slechts een enkele keer vernemen we dat de schenker zijn eigen woning afstaat. Een dergelijke gebeurtenis doet zich vrijwel alleen voor wanneer er geen familieleden meer zijn.

Voor een goed begrip van de betekenis van de transportakten is het nodig nader in te gaan op nog twee beperkingen. Wanneer de akten aanwezig zijn, bestrijken zij het Haarlems grondgebied nogal eenzijdig. Er zijn naast een klein aantal geïsoleerde akten en beperkte registers, slechts twee uitgebreide 'databanken' overgeleverd, te weten dat van de Commanderie van St. Jan en dat van het Elizabethgasthuis. In beide databanken is duidelijk een nabijheidseffect bemerkbaar, dat wil zeggen dat het gebied in de omgeving (bij Sint Jan met name de Jansstraat, Wijngaardstraat, Ceciliasteeg en Morinnesteeg, bij het Elizabethgasthuis met name de Grote Houtstraat) gedetailleerder

wordt bestreken dan het verder afgelegen stadsgebied. Nu kon men beide instellingen ongetwijfeld met elke rente, op welke huis of land ook rustende, verblijden, maar uit de van hen overgeleverde akten blijkt dat het zwaartepunt van hun inkomsten binnen Haarlem in de nabije omgeving lag. Deze eenzijdigheid impliceert dat er een kans bestaat dat een overvloed aan vermeldingen in de omgeving van bijvoorbeeld de Commanderie van Sint Jan te lichtzinnig tot de conclusie dat de ministerialen in de omgeving van Sint Jan woonden, voert. Wel kan de aard van de instelling van belang zijn. Zo was de Commanderie een door een elite gefinancierde organisatie. Personele en ruimtelijke associaties tussen de Commanderie en de vooraanstaande geslachten mogen dan ook worden verwacht.

Een laatste probleem is dat in de akten alleen eigenaars worden vermeld. Slechts af en toe vernemen we dat de genoemde personen zowel eigenaar als bewoner zijn, maar gewoonlijk kan een vermelding evenzeer op bezit als op bezit én bewoning duiden. Speet stelt dat geen wijk duidelijk het beleggingsobject van de vooraanstaande geslachten was⁷. Dat betekent dat we hen als eigenaar her en der over de stad verspreid vinden, althans in 1538-1548. Niet dat het eigenaar zijn zonder betekenis is. Bezit kan op vroegere bewoning wijzen. Men heeft de opstal verhuurd om elders ruimer te gaan wonen of om andere redenen en gebruikt het daarna als belegging. Ik heb reden om aan te nemen dat dit uitzondering is. In de regel gaat het om onbeduidende panden die verhuurd zijn en keer op keer van eigenaar veranderen. In de tijd dat de akten veelvuldiger voorkomen, is dit geen probleem. Bezit en bewoning kan gemakkelijk onderscheiden worden, zeker in combinatie met de informatie uit de thesauriersrekeningen. Vóór die tijd is het echter wel een probleem. Gaat het om een weinig zeggende belegging of om bewoning en belangrijk bezit? Maar laten we na deze opsomming van de gebreken die aan de akten kleven, het tweede type bron beschouwen. Deze bron – de thesauriersrekeningen – biedt namelijk meer houvast.

De thesauriersrekeningen Haarlem was in de late middeleeuwen in wijken, homanscappen geheten, ingedeeld en bij verschillende gelegenheden vermelden de rekeningen de door de in de diverse wijken woonachtige burgers geleverde bijdragen. Bezwaren voor het gebruik van deze bron zijn de vele hiaten in de serie en het feit dat ze moeten worden 'gedecodeerd'.

Eerst een opmerking over het verschijningsritme. De thesauriersrekeningen, althans de aan ons overgeleverde rekeningen, verschijnen pas vanaf 1417. In de rekening van 1420 wordt voor het eerst een indeling van de stad in Noord- en Zuidzijde gegeven. Deze tweedeling berust op een onderscheid tussen het stadsgebied dat ten noorden van de Beek en het stadsgebied dat ten zuiden daarvan lag. In 1420 was deze tweedeling al enigszins anachronistisch, omdat zij op het gebied ten oosten van de Spaarne niet toegepast kon worden. Dat men niettemin nog lang met deze verdeling bleef werken, getuigt enerzijds van de duurzaamheid van een vroeger gemaakt onderscheid en anderzijds van de dominantie van het ten westen van de Spaarne gelegen stadsgebied. In 1422 wordt vervolgens een gedetailleerde indeling in homanscappen ten noorden en homanscappen ten zuiden van de Beek gegeven. Die gedetailleerde beschrijving wordt in 1426, 1427, 1428, 1429 en 1430 herhaald. Dan valt er een gat. De thesauriersrekeningen blijven verschijnen, maar de homanscappen worden niet meer vermeld. Zo nu en dan keert de ruwe tweedeling Noordzijde-Zuidzijde terug en wel in 1436, 1440, 1441 en 1442. In 1447 worden de homanscappen en de in de homanscappen woonachtige burgers weer in detail vermeld⁸. Hetzelfde gebeurt in

7 Speet, p. 126.

8 In de rekening 1446 worden de homanscappen ook genoemd, maar dan worden slechts enkele namen vermeld, ontbreekt de Noord-Zuid tegenstelling en is de opsomming, gewoonlijk traditioneel, chaotisch.

1448 en 1451. Dan is er weer een hiaat tot in 1481 de gewoonte om per homanschap aan te geven wie wat betaalt begint terug te keren⁹. Bovendien introduceert men een plaatsaanduiding om de homanschapen aan te geven (bijvoorbeeld het homanschap De Beek), terwijl voorheen de homannen als naamgevers fungeerden (bijvoorbeeld Matthijs van Rollants homanschap). De tweedeling Noord-Zuid wordt niet meer genoemd. Vanaf 1481 kan van een voor historisch onderzoek ideale situatie gesproken worden. De thesauriersrekeningen bieden veel gegevens, even later – vanaf 1485 – gecompliceerd door de transportregisters.

Wanneer we het voorgaande samenvatten, kunnen er drie periodes onderscheiden worden, waarin de informatie rijkelijk vloeit: 1422-1430, 1447-1451 en de periode vanaf 1481. Voor de eerste twee periodes geldt echter dat de wijken met de naam van de homan worden aangegeven en dat de transportakten vrij zeldzaam zijn. Op het eerste wil ik wat dieper ingaan. Bij mijn onderzoek werd ik geconfronteerd met de vraag of het mogelijk was de indeling in homanschapen in het verleden terug te projecteren. Met andere woorden, kan de periode waarover het meest bekend is – de tijd vanaf 1481 – uitsluitend bieden voor de daaraan voorafgegaane periodes. Ik meen daarin geslaagd te zijn. De in 1543 gehanteerde wijkindeling komt vrijwel overeen met de reeds meer dan honderd jaar bestaande wijkindeling. Hij is dan ook niet in 1543 getraceerd, maar slechts – wellicht ter vergemakkelijking van de looproute van de belastinggaarder – uitgebreider geregistreerd.

Omschrijvingen als *thoomanscap van de Zylstraet aan beyden zijden, gaende van de Croft ende Neel Aermtdochters huys af tot aan de Zylpoort mettie Witte Heeren ende Magadaleenen stegen*, zal men in de oudere thesauriersrekeningen niet tegenkomen. Daar wordt volstaan met *Die Zylstraet mit dat dair ancleeft*. De uitgebreide omschrijving en korte aanduiding verwijzen echter naar dezelfde wijk. Tenminste, dat heb ik aangenomen, omdat er sprake is van een grote continuïteit, niet alleen in het aantal homanschapen, maar ook in hun aanduiding en zelfs in de volgorde van vermelding. Zo bleek de opeenvolging van de wijken in de rekening van 1483 exact dezelfde als die in de rekening van 1543, zij het dat in 1483 een homanschap extra vermeld wordt, namelijk het homanschap *Buiten de Schalkwijkkerpoort*. Deze gelijkheid geldt voor de gehele derde periode: de aanduiding, het aantal en de opeenvolging van de homanschapen zijn vrijwel identiek¹⁰. Helaas bleek dit niet te gelden voor de eerste en tweede periode. Althans niet in die mate. Voor die twee periodes was dan ook heel wat spuurwerk nodig om de homanschapen te identificeren. Binnen elke periode gold wederom dat het aantal en de opeenvolging der wijken vrijwel identiek waren. De aanduiding was uiteraard niet steeds gelijk, omdat de homannen als naamgevers fungeerden en vele homannen slechts een kort leven als homan gegund werd. Bovendien bleek de volgorde van vermelding der wijken in de eerste twee periodes te verschillen van die in de derde periode.

Toch is het mij gelukt met behulp van vergelijking¹¹ en, hoewel in mindere mate, de schaarse transportakten, de homanschapen te identificeren, door ervan uit te gaan, dat de wijkindeling, zeker wat de belangrijke wijken betreft, vrijwel gelijk is gebleven¹². Een probleem dat bij gebruik van de genoemde bronnen eveneens moest worden opgelost was de vraag of de vermeldingen in de thesauriersrekeningen op het woonadres betrekking hadden dan wel op bezittingen. Hiervoor dient men zich in de

9 In de rekening 1480 worden de homanschapen ook genoemd, echter zonder de daarin woonachtige burgers.

10 Af en toe worden extra details vermeld.

11 Bij de decodering van periode 1447-1451 maakte ik gebruik van de kerkmeestersrekening 1447-1452 (zie hierna).

12 Voor een gestandaardiseerde beschrijving van de homanschapen, zie Uitermark, *De vooraanstaande Haarlemse geslachten*.

Afb. 1 De wijkindeling van Haarlem in 1543. Bron: *Historische Stedeatlas van Nederland*, Delft 1979, afl. 1: Haarlem. De voornaamste homanschappen:

A. 't Sand; C. Smedestraat; D. Jansstraat; H. Damstraat; M. Op Spaarne; V. Grote Houtstraat beneden de brug; Y. De Beek.

positie van de belastinginners te verplaatsen. Wanneer de vermeldingen naar bezittingen zouden verwijzen, zou het voor hen moeilijk zijn personen met veel bezittingen in de homanschappen in te delen. Deze personen zouden meerdere malen vermeld moeten worden of men zou vrij arbitrair de puzzel moeten oplossen door uit diverse mogelijkheden er één te kiezen. Dat de belastinginners het zich gemakkelijk maakten en de personen vermeldden op het adres waar de inners het geld ophaalden, het woonadres, ligt voor de hand. Ons vermoeden verkrijgt de status van zekerheid bij nauwgezette bestudering van de aanduidingen in de thesauriersrekeningen. De opsommingen volgen een traditioneel patroon dat de gebruikers zo vertrouwd is, dat een uitleg niet nodig is. Men kan volstaan met korte aanduidingen als *Ontfaen an die Noortsyde* en *Op die Zautsyde van der Beek*, maar een enkele keer was men wat uitgebreider en werd uitdrukkelijk vermeld dat de genoemde personen in het desbetreffende homanschap *wonachtich zijn*¹³. Tot slot wil ik nog wijzen op een door mij gebruikte bron, die voornamelijk heeft gediend ter aanvulling van de uit de andere bronnen gehaalde gegevens, namelijk de kerkmeestersrekeningen.

13 Vgl. Gemeentearchief Haarlem, Thesauriersrekeningen, 1420, fol. 19; 1422, fol. 36 en 1492, fol. 9v.

Tabel 1

	Traditioneel woongebied?	Situering binnen Haarlem
Adrichem	Nee	Noordzijde Grote Kerkhof; meer in het algemeen in de homanscappen C en D; later echter vooral aan de Zuidzijde (M en Y)
Assendelft	Nee	Zuidzijde Grote Markt; homanscappen C en D
Bakenesse	Ja	Ten noorden van het Grote Kerkhof, in de Begijnestraat
Bekesteyn	Ja	Ten noorden van het Grote Kerkhof, in de Jansstraat
Berkenrode	Nee	Oostzijde Grote Kerkhof; homanschap D; homanschap M; Noordzijde Grote Markt
Foreest	Ja	Het gebied tussen Smedestraat en Jansstraat
Gael	Nee	Omgeving Grote Kerkhof; homanschap V
Huessen	Nee	Zowel aan de Noordzijde, als aan de Zuidzijde
Laen	Ja	Damstraat
Ramp	Nee	Zuidzijde van de Beek
Rietvelt	Nee	Niet van toepassing (te sporadisch)
Rietwijk	Nee	Zowel aan de Noordzijde (Jansstraat), als aan de Zuidzijde (homanschap Y)
Rollant	Nee	Aan de Zuidzijde in de nabijheid van de Beek
Ruyven	Ja	Noordzijde Grote Markt
Spaarnwoude	Nee	Damstraat-hoek Grote Kerkhof; voorts zowel Noord- als Zuidzijde
Utenhage	Nee	Zowel aan de Zuidzijde, als aan de Noordzijde

Hierin worden bij de vermelding van ingekomen gelden, voor het delven van een nieuw graf of het luiden van de klok, herhaaldelijk personen naar woonplaats opgesomd. Niet alleen biedt deze bron soms gegevens over personen die elders niet genoemd worden, maar bovendien kan door vergelijking tussen de vermeldingen in de kerkmeestersrekeningen en de vermelding in de thesauriersrekeningen extra informatie verworven worden. In de periode 1447-1451 worden in de thesauriersrekeningen de homanscappen door homannen aangeduid, terwijl in de kerkmeestersrekeningen onder *Klok en graf*, dat de periode 1447-1452 beslaat, een door belangrijke straatnamen aangegeven indeling wordt gebruikt. Door beide bronnen te vergelijken was ik in staat een begin te maken met de identificatie van de door persoosnamen aangeduide homanscappen en de personele aanduidingen door de meer informatieve plaatsaanduidingen te vervangen.

De woongebieden van de vooraanstaande Haarlemse geslachten.

Wanneer we de onderzoeksresultaten bekijken (tabel 1)¹⁴, blijkt dat de vooraanstaande geslachten slechts zelden een vast woongebied hadden. Alleen Bakenesse, Bekesteyn en Van der Laen hadden dat, terwijl er voor Ruyven en Foreest duidelijk aanwijzingen in die richting zijn. Voor de andere geslachten geldt dit niet.

14 Voor de behandeling van de vraag 'Wie waren de vooraanstaande geslachten?' en de gedetailleerde presentatie van de beschikbare gegevens, zie Uitermark, *De vooraanstaande Haarlemse geslachten*.

Wij vinden de vooraanstaande geslachten dus niet in één concentratiegebied. Wel kunnen we constateren dat de geslachten met een traditioneel woongebied allen aan de Noordzijde van de Beek woonden, waarbij ik aan de gegevens over Bakenesse en Bekesteyn de meeste waarde hecht.

Zij stammen beide van aanzienlijke geslachten af¹⁵ en alle gegevens over hen wijzen in dezelfde richting: zij woonden iets ten noorden van het Grote Kerkhof, het ene geslacht in de Jansstraat, het andere in de Begijnestraat. Als er een geografische band tussen de grafelijke hof en de woningen van de adel heeft bestaan, dan komt dit gebied het meest in aanmerking. Dat wordt nog eens bevestigd door de frequentie waarmee de omgeving van het Grote Kerkhof het woongebied van de onderzochte geslachten blijkt te zijn (bij Adrichem, Berkenrode, Gael, Van der Laen en Spaarwoude en wellicht ook bij Assendelft). De noord- en oostzijde van het Grote Kerkhof (Riviermarkt/Klokhuisplein) moet dan ook als voornaamste concentratiegebied van de aanzienlijke geslachten genoemd worden.

Wellicht is het bovenstaande onderzoeksresultaat echter slechts een uitvloeisel van een meer algemeen gegeven: de vooraanstaande geslachten wonen vrijwel allemaal in het centrum van de stad, dichtbij de grote open ruimten (Het Sant of Het Grote Kerkhof). Daarbij treden de aan de Noordzijde gelegen homanschappen – Het Sant, Smedestraat¹⁶, Jansstraat/Begijnestraat en Damstraat – het meest naar voren, maar mogen de homanschappen aan de Zuidzijde – met name De Beek en Op Spaarne¹⁷ – niet onvermeld blijven¹⁸.

15 Voor de details, zie Uitermark.

16 Dat de Kruisstraat, dus het gedeelte van deze wijk dat pakweg ten noorden van de Wijngaardstraat ligt, woongebied van aanzienlijken is geweest, blijkt nergens. In de derde periode (1483-1499) wordt de Kruisstraat soms apart vermeld en dan vinden we de aanzienlijke geslachten allen onder de Smedestraat (Thes. rek. 1492, fol. 28-30v).

17 De typering – *in het centrum van de stad, dichtbij de grote open ruimten* – is op deze wijk, die o.a. de Burggravinnesteeg omvat, maar beperkt toepasbaar.

18 Het homanschap 'Grote Houtstraat beneden de brug', dat ook de Koningsstraat omvat, komt minder vaak voor als woongebied van de vooraanstaande geslachten. Eveneens wordt het gebied dat aan de zuidzijde van het stadhuisterrein grenst, weinig als zodanig genoemd (de Rollants zijn hier de uitzondering die de regel bevestigen).

Inleiding

Omdat de redactie van *Holland* zich ervan bewust is dat veel lezers van het tijdschrift tevens actieve beoefenaars zijn van de lokale en regionale geschiedenis, heeft zij het plan opgevat een nieuwe rubriek in het tijdschrift op te nemen: het bronnennieuws.

Het is de bedoeling in deze rubriek naar aanleiding van de verschijning van een belangrijke bronnenpublicatie of een archiefinventaris, die voor een grote groep van gebruikers van belang is, een introducerend artikel over die bronnen of over het desbetreffende archief te publiceren.

Deze bronnen en archieven zullen, naar we hopen, zo geïntroduceerd worden dat ook de niet-gespecialiseerde lezer in soortgelijke bronnen en archiefmateriaal wegwijs gemaakt wordt, en enthousiast wordt het nieuw-opengelegde materiaal bij zijn onderzoek te gaan gebruiken. De ervaren lezers van *Holland* zullen weten dat in het verleden in het Boekennieuws wel vaker bronnenedities werden besproken op een meer introducerende dan kritisch-recenserende manier. We hopen in de nieuwe rubriek het nieuws op dit gebied regelmatig en systematischer te gaan volgen. We zullen ons daarbij minder strikt dan gewoonlijk tot zuiver Hollandse onderwerpen beperken: ook publicaties die een groter gebied beslaan, komen, voor zover zij voor regionaal- of lokaal-historisch onderzoek in Noord- en Zuid-Holland nuttig zijn, in aanmerking behandeld te worden. We willen er ten slotte naar streven de introductie in het bronnennieuws zo dicht mogelijk te laten aansluiten bij de publicatiedatum van de behandelde uitgave.

Met de publicatie hierachter van een inleiding van D. J. Faber over de Werkgroep Holland is de eerste aflevering van de nieuwe rubriek een feit. In het volgende nummer zal een bijdrage van F. W. J. Scholten opgenomen worden over het proefschrift van M. Donkersloot-de Vrij over topografische kaarten van voor 1750. Aan de redactie gedane toezeggingen voor bijdragen betreffende volgende onderwerpen: uitgaven van stede-atlassen, de inventaris van het archief van de graven van Holland, het repertorium van verhalende historische bronnen uit de middeleeuwen en de publicaties van de Werkgroep Grote Raad van Mechelen. We hopen dat de nieuwe rubriek door zijn inleidende en actuele karakter veel lezers van *Holland* goede diensten zal bewijzen.

M. S. Polak

De Werkgroep Holland 1300-1500 en de grafelijkheidsrekeningen

Op verzoek van de redactie van *Holland* wordt in dit artikel aan de lezers, leden van de Historische Vereniging Holland, informatie geboden over de 'Werkgroep Holland 1300-1500'. Een bijzonder begrijpelijk verzoek, gezien de ons allen verbindende belangstelling voor het in de eerste zin driemaal genoemde gewest, of, wat ruimer gesteld, voor de geschiedenis van westelijk Nederland.

Bij de werkgroep concentreert die belangstelling zich op de late middeleeuwen. Ook dat begrip dient men ruim op te vatten: 1500 is maar een zeer betrekkelijke cesuur in onze geschiedenis. De late middeleeuwen nemen in de dagelijkse bezigheden van de meeste leden een belangrijke plaats in.

De werkgroep dankt haar ontstaan aan het congres over Feodaliteit dat het Nederlands Historisch Genootschap in het najaar van 1973 organiseerde¹. Congressen over (voornamelijk) middeleeuwse thema's zijn in Nederland niet zo dik gezaaid en het was te begrijpen dat een groot aantal mediëvisten elkaar op dit NHG-congres ontmoette. Een aantal van hen, voornamelijk geïnteresseerd in de politieke en/of sociaal-economische geschiedenis van de late middeleeuwen, wenste het contact te bestendigen. Zo kwam het vanuit de Vakgroep Geschiedenis der Middeleeuwen van de Leidse universiteit tot vorming van een gezelschap dat de naam 'Werkgroep Holland 1300-1500' aannam. De leden zijn allen afgestudeerde historici of rechtshistorici; de meesten van hen zijn verbonden aan een universiteit, aan een van de Nederlandse archieven of aan een onderzoekscentrum, zoals de Koninklijke Academie van Wetenschappen. Enkele leden beoefenen de middeleeuwse studies niet beroepshalve.

De oprichtingsvergadering was op 5 januari 1974, in Leiden. Tot nu toe (zomer 1982) is de werkgroep eenentwintig maal bijeen gekomen. Tijdens de oprichtingsvergadering is het onderwerp aan de orde gesteld dat in hoofdzaak bepalend is geworden voor de activiteiten van de

1 Zie de congresbijdragen van C. van de Kieft, R. C. van Caenegem, B. H. Slicher van Bath, W. P. Gerritsen en C. W. Mönnich. In: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 89 (1974).

wergroep: de uitgave van landsheerlijke rekeningen uit het zogenaamde Beierse tijdvak (1345-1428)². Merkwaardigerwijs lag het in het geheel niet in de bedoeling dat dit een hoofdthema zou worden. Er werd slechts gezocht naar een onderwerp voor een eerste bijeenkomst en dit werd aangedragen door dr. H. P. H. Jansen. Jansen was als Gronings medewerker destijds voor enkele dagen per week als 'gastarbeider' verbonden aan de Leidse vakgroep. Hij had een aantal jaren lang de opdracht gehad grafelijke rekeningen uit te geven. In 1972 gaf Jansen deze als onuitvoerbaar aan de Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis terug.

In zijn voordracht zette Jansen uiteen hoe het met zijn opdracht gegaan was en waarom hij gemeend had de gestelde taak in feite, maar ook in beginsel niet uit te kunnen voeren. De omvang van het materiaal en de ongewenstheid van inhoudelijke selectie waren de doorslaggevend argumenten. Verrassend was de conclusie allengs bereikten: men moest misschien toch niet berusten in de onuitvoerbaarheid van een editie. Daarvoor was het materiaal te interessant en te belangrijk. Men verwachtte dat uitgave ervan het gebruik van deze bronnen bij velerlei historisch onderzoek sterk zou kunnen stimuleren. De zojuist opgerichte werkgroep besloot derhalve de zaak nader te onderzoeken, na te gaan hoe men buiten Nederland aanzag tegen de uitgave van dergelijk zeer omvangrijk bronnenmateriaal en de mogelijkheden in een rapport uiteen te zetten. In november 1975 aanvaardde de Werkgroep Holland de conclusies en aanbevelingen van een kleine commissie (bestaande uit de heren H. M. Brokken, D. J. Faber, H. P. H. Jansen, J. G. Kruisheer en C. L. Verkerk)³. Uit paragraaf 2, 'De rekeningen als editie-object', nemen we hier het volgende over:

'De bescheiden van de grafelijkheidsrekenkamer van Holland en de opvolgende besturen van de domeinen, lopende over de jaren 1305-1812 nemen op het Algemeen Rijksarchief in Den Haag een lengte van 309 strekkende meter. Uiteraard vormen de rekeningen over de Beierse periode van 1345-1428 daarvan maar een klein deel, maar zij zijn desondanks toch talrijk genoeg. Drie categorieën rekeningen moet men daarbij onderscheiden:

a. De rekeningen van de opperste rekenplichtige ambtenaar, sinds 1387 de tesorier, die a.h.w. de centrale administratie voerde en ook de kosten

van de grafelijke herberg betaalde.

Daarvan zijn er uit de Beierse periode 118 bewaard gebleven.

b. De rekeningen van de rentmeesters van de graaf in districten als Noord-Holland, Zuid-Holland, Kennemerland, Amstelland e.d. Als waarschuwing moge gelden dat de Zeeuwse rentmeestersrekeningen uit de Beierse periode in 1940 alle verbrand zijn. Uit de Hollandse rentmeesterschappen zijn 268 rekeningen bewaard gebleven, waarbij dan nog 33 rekeningen van de houtvesterij te tellen zijn.

c. De rekeningen van de hoogste juridische ambtenaren en vertegenwoordigers van de graaf in ongeveer vergelijkbare districten. Daarvan zijn er 145 bewaard gebleven.

Verder zijn er nog wat kleinere rekeningen van schouten en dijkgraven te noteren en ook een niet onbelangrijke verzameling betreffende gebieden die pas later aan de grafelijkheid vervallen zijn, met name betreffende de zgn. Bloise goederen. Zoals gezegd worden al deze rekeningen veel en intensief gebruikt, vooral aan de rubrieken 'uitgaven voor reizen' en 'bode-lonen' zijn vaak bijzonderheden over politieke gebeurtenissen ontleend, maar voor sociaal-economische geschiedenis zijn de vele prijzen en lonen, voor de financiële organisatie zijn de rubrieken van de inkomsten, voor een prosopografische beschrijving van de ambtenaren zijn de talrijke aanwezige gegevens nog nauwelijks aangeboord⁴.

Het rapport vervolgt dan met een beschrijving van de geschiedenis van het uitgeven van Hollandse rekeningen en met een voorstel voor een nieuwe aanpak. Twee overwegingen stonden daarbij centraal: er zou een verantwoorde selectie gemaakt moeten worden en het werk zou moeten worden opgedragen aan een groep van medewerkers. Eenmanswerk werd inderdaad onuitvoerbaar geacht. Selectie leek mogelijk door

- 2 Rekeningen zijn de stukken waarin grafelijke ambtenaren de inning van de inkomsten van de graaf en de daartegenover in het kader van hun ambtsvervulling gedane uitgaven verantwoordden. Zij zijn een zeer rijke bron voor onder meer de financieel-economische, sociale en politieke geschiedenis.
- 3 *De Rekeningen van de Graven van Holland en Zeeland uit het Beierse Huis*. (Rapport uitgebracht aan de) Werkgroep Holland 1300-1500. Leiden 1975.
- 4 *Rekeningen Beierse Huis*, p. 1-2.

de toepassing van een criterium dat werd betiteld als het principe van het 'kruisjaar'. Dit houdt in dat van een aantal cruciaal te achten (groepen van) jaren al het overgeleverde materiaal zou worden gepubliceerd; enerzijds de trossiersrekeningen als 'verticale balk van het kruis', anderzijds de 'horizontale balk', gevormd door de rekeningen van de andere ambtenaren, rekenplichtig aan de trossier en aan de raad. Voor die subalterne rekeningen zou men zich inderdaad beperken tot een relatief klein aantal jaren; ten aanzien van de trossiers, echter, diende het streven te zijn om den duur te komen tot uitgave van de gehele reeks⁵. Op deze basis begon een team uit de werkgroep met de bewerking van het materiaal uit de jaren 1393-1396. In 1978 verleende de minister van Onderwijs en Wetenschappen aan de heren De Boer, Faber en Jansen de opdracht de rekeningen uit de genoemde jaren uit te geven. (Het Departement verleent alleen opdrachten aan natuurlijke personen, niet aan 'werkgroepen' en dergelijke.) In 1980 verscheen het eerste deel, inhoudende de rekeningen van de gerechtelijke ambtenaren (baljuwen en drossaards). Thans zijn de rekeningen van de rentmeesters der domeinen ter perse. In 1984 zal het nu lopende project (1393-1396) kunnen worden afgesloten met de publicatie van twee delen trossiersrekeningen. Als volgende fase van de onderneming hoopt de werkgroep in 1983 te kunnen beginnen met de bewerking van het materiaal uit de jaren 1358-1361.

De werkgroep werd zo, vrijwel vanaf het begin een echte werkgroep, waarvan een aantal leden een zeer actief aandeel heeft in een gemeenschappelijk project en waarbij de overige leden een moeilijk in betekenis te overschatten klankbordfunctie vervullen. Die laatste omstandigheid is inderdaad van wezenlijk belang voor de kwaliteit van het project. Naast dit alles zijn er echter nog meer facetten te vermelden die gedurende de ruim acht jaren dat de Werkgroep Holland nu bestaat van waarde zijn geweest.

Het onderlinge contact en het contact met vakgenoten van buiten de werkgroep manifesteert zich op de volgende manieren. Van tijd tot tijd worden sprekers uitgenodigd om onderwerpen te behandelen die voor het werk van de leden nuttig en belangwekkend kunnen zijn. Wij noemen de namen van dr. ir. H. A. van Oerle, dr. H. Bruch, prof. dr. W. Blockmans en prof. dr. W. Prevenier. Ook de leden zelf houden elkaar op de hoogte van

onderzoek dat zij verrichten of waarin zij participeren. Meer direct bij de bronnenuitgave sluiten 'themedagen' aan, zoals die zijn gehouden over editieproblematiek, munt en geld, en over de rentmeesters als personen.

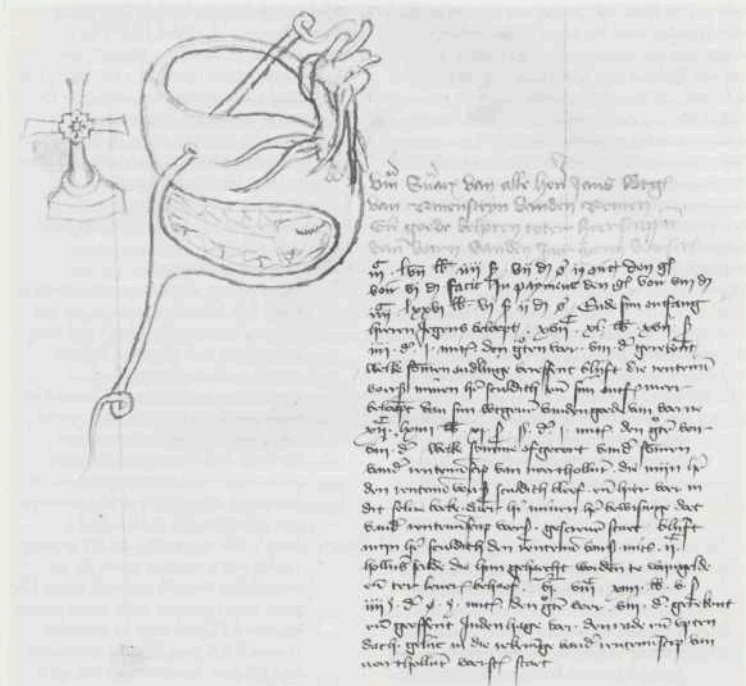
Tenslotte noemen wij de wat meer van het andere werk losstaande thema's die in de afgelopen jaren de aandacht kregen: vernieuwing in de stads-geschiedenis, het gebruik van de computer bij het historisch onderzoek en adel en stadspatriciaat in de late middeleeuwen. Over dit laatste onderwerp mag iets meer gezegd worden. Steeds meer blijkt ons in de directe confrontatie met de bronnen dat ook in Holland in deze periode de stedelijke bovenlaag en de van huis uit op het land gevestigde adel in vermoedelijk aanzienlijke mate met elkaar verweven waren. Er waren huwelijksbanden, adellijke families bezaten grond en huizen in de steden en zij verwierven er het poorterschap. Reeds in 1975/76 bracht het werk aan de rekeningen ons tot het inzicht dat hier stof lag voor gezamenlijk onderzoek. In een discussienota, opgesteld door mevr. M. Carasso-Kok en de heren Brokken, Faber, Jansen en Marsilje, zijn de mogelijkheden toen globaal verkend maar wegens gebrek aan tijd is er tot dusverre geen project uit voortgekomen. Men kwam toen tot de volgende vraagstellingen: 'Wie vormden in de stad de leidende bovenlaag? Wat was de sociale en politieke positie van deze lieden? Registreer in welke kwaliteit ze optraden. Kan men aan de weet komen waar ze in de stad woonden, c.q. een huis hadden? Blijkt er iets van partijvorming, zo ja volgens welk criterium? Is er sociale mobiliteit waar te nemen? Bestonden er relaties met niet-poorters?'

De Werkgroep Holland heeft binnen het universitaire bestel geen officiële status; er is nooit toe over gegaan haar te formaliseren als werkgroep in de zin van de Wet Universitaire Bestuurs-hervorming. Wel is zij erkend als werkgroep in de zin van het Reglement van de Werkgemeenschap Middeleeuwse Geschiedenis. Hierdoor zou een eventuele ZWO-subsidiëring van het onderzoek wellicht gemakkelijker verkregen kunnen worden. Bij een nieuw project wordt dat zeker overwogen.

5 *Rekeningen Beierse Huis*, p. 3-4.

6 *De Rekeningen van de Grafelijkheid van Holland uit de Beierse Periode*. Serie III: De Rekeningen van de Gerechtelijke ambtenaren. Deel 1393-1396.

's Gravenhage 1980 (Rijks Geschiedkundige Publicatieën. Grote Serie, nr. 174).

Afb. 1 Slot van de rentmeesters-rekening van Noordholland van Jan van Rijnestein. AGH, inv. nr. 1470.

De werkgroep telt thans ruim dertig leden. Het bestuur bestaat om praktische redenen uit 'Leidenaars': secretaris is H. P. H. Jansen; de schrijver van dit stuk treedt op als voorzitter. Wie contact zou willen zoeken met de werkgroep schrijve aan:

Wergroep Holland 1300-1500, p/a Vakgroep Geschiedenis der Middeleeuwen, Postbus 9515, 2300 RA Leiden.

Om enigszins te verduidelijken wat men zich bij de 'Beierse rekeningen' moet voorstellen, volgen hieronder fragmenten uit verschillende rekeningen van het jaar 1394 (zonder de in de uitgave opgenomen cijfer- en letternoten):

1. Twee inkomstenposten uit de rentmeesters-

rekening van Noordholland, namelijk een *zeewond* (opbrengst van aan het strand aangespoeld goed) en een ontvangst van tienden in Hazerswoude.

2. Een ontvangst door de tesorier van een betaling van de rentmeester van Noordholland aan de 'centrale kas'.

3. Een kleine selectie uit de vele rekeningposten die betrekking hebben op het in maart 1394 gesloten huwelijk van hertog Albrecht van Beieren met Margaretha van Kleef. Vooral de tesoriersrekening van 1 januari tot 15 april 1394 verantwoordt veel uitgaven die op dit huwelijk betrekking hebben, zoals reiskosten in verband met de onderhandelingen, bodelonen in verband met de invitatie van gasten, kosten van het optreden van muzikanten en minstreels op een

feest in Den Haag, verzending van zilveren gerei naar Heusden waar het huwelijk aanvankelijk voltrokken zou worden en het opknappen van de weg van Rijswijk naar Den Haag, voorafgaand aan de komst van de nieuwe gravin.

4. Het slot van de bijzondere afdeling in de rekening van het rentmeesterschap van Noordholland, waarin de rentmeester het beheer van de zogenaamde 'Voornse goederen' verantwoordde. Het betreft het zogeheten *reces*, het resultaat van het afhoren (de controle van de rekening). Ter illustratie is van dit laatste fragment met rijk versierde initiaal een foto afgedrukt.

1. Algemeen Rijksarchief (ARA), archief van de graven van Holland (AGH), inv. nr. 1470, rekeningen (rekrek) 234 – Jan van Rijnstein – 14.2.1394-30.11.1394.

fol. 1 Dit is innemen her Jans van Rynensteyn ridders vander reyntmeesterscap van Noerthollant sint dat hem die bevolen wart te verwaren, dat was opten XIII dach in february anno XCIII naden lope vanden hove tot des manendaghes toe XXX daghe in november anno XCIII, dats een termijn van XL weken ende ses daghen, gerekent in goeden ghelde den gr. voir VI d.

Eerst van zeevonden tusschen der Maze ende den palen van Langhevelt. Item by Coppijn Bertouts zoen tot Seiedam van enen cabel, van een ancker ende van een hout XXXI s. VI d.

fol. 8v Item vanden tiende tot Hazertswoude biden bloken bihalven vijf hoet rogghen diere Coen Kusers soen uut heeft tsamen Willem Heynen soen ende Vranc Peters zoen mit horen ghesellen CXXXVI lb.

2. ARA rekrek 55 (= AGH 1248) – Jan van Arkel – 1.1.1394-15.4.1394

fol. 3 Ontfaen vanden rentemeister van Noerthollant. Inden eersten ontfaen van Wouter Coeuoet rentemeister van Noerthollant ende hem gehoecht woirt in siin rekeninge die hi dede inden Hage upten Palm avont te wiingelde ende ter levereijen behoef Ite hollnsc. scild., facit XXXIII lb. VI s. VIII d.g. Summa vanden rentemeister voirseit ontfaen XXXIII lb. VI s. VIII d.g.

3. ARA rekrek 3894 (= AGH 1973) – Claus Spierine Jans s. – 2.12.1393-2.12.1394.

fol. 6 Item mijns heren raet gheleidt met scutten doe si teghen den raet van Cleue ghesproken hadden tot Gorinchem toe, soe te sciphuieren ende verteert V lb. X s. (een delegatie uit de Hollandse raad onderhandelde met raadslieden uit Kleef te Heusden over het huwelijk).

ARA rekrek 55 (= AGH 1248) – Jan van Arkel – 1.1.1394-15.4.1394.

fol. 12 Cost vander herberge. Inden eersten uitgegeven ende betaelt in miins liefs heren van Ludic (= Jan van Beieren, bisschop-elect van Luik) ende miins heren rade coste van Hollant gedaen tot Rotterdamme dez manendages te middage XXX dagen in merte als sij te Huessden wairt voeren om te ontfaen minre vrouwen van Holland, dair die summa of beloopt gelikerwijs alsdie contrasumma dair of inhoud die die meisters vander herberge dair of hebben III lb. III s. XI d.g.

fol. 26 Item V dagen in aprilie XXXV piperen vander heren wapen gegeven die tot miins heren brulofte gecomen waren LX guld. Item alrehande stede pipers tsamen gegeven LVI guld. Item VI herauden tsamen XXX guld. Item III parsenaten elix III guld. Item enen speelde uptie quertaerne toebehorende den coninc van van Beem (= Bohemen) VIII guld.

ARA rekrek 234 (= AGH 1470) – Jan van Rijnstein – 14.2.1394-30.11.1394

fol. 44 Item op die tijt doe mijn lieve vrouwe van Hollant eerst in die Hage quam ende mijn here van Hollant hoer tieghens riden zoude was den wech tusschen den Hage ende Rijswijc also quaet dat mense niet riden en mechte ende wort ghemacct mitter missen die uut mijns heren stal daer op ghevoert wort, den paedzen ghegeven XVIII s.

4. ARA rekrek 234 (= AGH 1470) – Jan van Rijnstein – 14.2.1394-30.11.1394

fol. 85v Summa summarum van alle heren Jans uitgeven van Rijnsteyn vanden renten ende goede behoren toter heerscappien van Voirn vanden jaer XCIII voirsor. III-LVII lb. III s. VII d. o. I s oort den g.

voir VI d, facit in payment den g. voir VIII d. III^l-LXXVI lb. VI s II d. o. Ende siin ontfang hieren jegens beloect XVII-XL lb. XVII s. III d. I mite den groten voer VIII d. gerekent, welke sommen onderlinge vereffent blijft die rentemeester voers. minen here sculdich ende siin ontfang meer beloect dan siin uitgeven vanden goede van Voerne XII^l-LXIII lb. XI s. I^l d. I mite den groten voir VIII d. welke somme ofgecoert vander sommen vander rentmeesterscip van Noerthollant die mijn here den rentemeester voers. sculdich bleef ende hier voer in dit selve boeke daer hi minen here bewisinge doet vander rentemeesterscap voers. gescreven staet blijft mijn here sculdich den rentemeester voers. mits II^l Hollns. scilde die him gehoecht worden te wijngelde ende ter leveryen behoef VI^l-VIII-XIII lb. V s. III^l d. o smite den groten voer VIII d., gerekent ende geeffent inden Hage voer den rade ende upten dach gelic in die rekeninge vander rentemeesterscip van Noert-hollant voerse. staet.

Geervliet

1381 - 4 april - 1981. Geervliet 600 jaar stad. Een verzameling opstellen over de geschiedenis van Geervliet, ter gelegenheid van het 600-jarig jubileum van de stadsrechten, samengesteld onder redactie van F. van Hoorn en uitgegeven door de Stichting Oud-Geervliet 1980, 283 blz. Prijs: f 27,50, vermeerderd met f 6,20 verpakings- en verzendkosten, te bestellen bij Stichting Oud-Geervliet, Berniseweg 13, Geervliet.

Stedelijke jubilea zijn een gereede aanleiding tot feestvieren. Grote steden maken van deze gelegenheid gebruik om de eigen voortreffelijkheid in een historisch kader te plaatsen en dit in een degelijk boekwerk te doen vastleggen. Kleinere gemeenten ontbreekt het echter vaak aan financiële middelen om op deze wijze aan *self-promotion* te doen. Des te opmerkelijker is het dat het stadje Geervliet erin is geslaagd ter gelegenheid van de viering van 600 jaar stadsrechten een fors boekwerk over het eigen verleden tegen een schappelijke prijs op de markt te brengen. Dit werd mogelijk gemaakt door subsidies van diverse zijden, onder meer van de voormalige gemeente Geervliet. Gevreemd moet worden, dat dergelijke prijzenswaardige initiatieven in de huidige conjunctuur meer en meer een voortijdige wiegedood staan te wachten. In een elftal bijdragen wordt door verschillende auteurs een aantal aspecten uit Geervliets geschiedenis behandeld. Het stadje leek aanvankelijk een veelbelovende toekomst tegemoet te gaan; het was gelegen aan de stroom de Bernisse, de oude grensrivier tussen Holland en Zeeland en tot 925 rijksgens tussen West- en Oost-Francië, één van de belangrijkste scheepvaartverbindingen van Noord naar Zuid, die veelvuldig werd bevaren door Duitse en Vlaamse kooplui. Zij moet indertijd zeer breed geweest zijn, zoals valt af te leiden uit Melis Stokes *Rijkroniek*, waarin melding wordt gemaakt van Vlaamse en Hollands-Franse vlootbewegingen op de Bernisse bij Geervliet in het begin van de 14e eeuw. Er was een belangrijke grafelijke tol, een haven, een kasteel waar de Hof van Putten was gevestigd, en vanaf 1307 een heus kapittel met tien kanunniken. In feite was het proces van geleidelijke dichtslibbing van de Bernisse op dat moment al ingezet, en toen eind 17e eeuw de haven alleen nog met plategeboomde schuiten kon worden bereikt, was Geervliet gedoemd in

onbeduidendheid weg te zinken. Een wereldhaven, een metro of een voetbalclub in de eerste divisie zaten er op dat moment niet meer in. Wel heeft de petro-chemische industrie zich alsnog in de nabijheid van het stadje weten te nestelen, maar wel als een slagschaduw van de historisch zo veel fortuinlijkere concurrent aan de Rotte.

Het openingsartikel van J. L. van der Gouw is ongetwijfeld het meest degelijke en wetenschappelijke van de bundel, wat niet zo verwonderlijk is gezien diens grote bekendheid met de geschiedenis van Putten en voormalig hoogleraarschap in de archiefwetenschappen te Amsterdam. Het is een commentarierende uitgave van de tekst van het in 1381 door Zweder van Abcoude, heer van Putten en Strien, aan Geervliet verleende stadsrecht, dat haast zeker is ontleend aan dat van Brielle. Van dit Geervlietse stadsrecht bestaat een teksteditie door M. S. Pols in de *Verslagen en Mededeelingen der*

Vereeniging tot uitgave der bronnen van het oude vaderlandsche recht (1880), maar deze ligt uiteraard niet binnen handbereik van iedere historisch geïnteresseerde. Bovendien berust deze uitgave op een 17e eeuwse afschrift van een 15e-eeuws exemplaar, dat zelf een afschrift is naar het – verloren gegane – origineel. Dit 15e-eeuwse afschrift bevindt zich in het gemeentearchief van Geervliet en is door Van der Gouw benut, hetgeen uiteraard bij een bronnenkritische uitgave de voorkeur geniet. Typografisch is de presentatie voorbeeldig: op de linker bladzijde is telkens een foliozijde van het in een zeer leesbare boekletter geschreven handschrift in foto afgedrukt, terwijl op de rechter bladzijde de teksteditie hiervan met varianten en toelichtingen in noten wordt gegeven. In een nabeschouwing analyseert Van der Gouw de inhoud van de 46 artikelen en geeft enkele impressies van het leven in middeleeuws Geervliet.

Geervliets belangrijkste moment, kerkhistorisch gesproken, was de stichting van het OLV-kapittel in 1307 door Nicolaas van Putten en zijn vrouw Aleid van Strijen. Het heeft nog een rol gespeeld in de nadagen van het katholieke tijdperk in Holland, doordat het bij de oprichting van het bisdom Haarlem in 1559 was bestemd om te worden verplaatst naar Haarlem en op te gaan in het nieuw op te richten kathedrale kapittel. Dit alles komt aan de orde in een bijdrage van K. Vogelaar, die door de nadruk op het gebeuren rond het kapittel de eigenlijke parochie-geschiedenis helaas verwaarloost. Kerkrechtelijk

stond deze geheel los van het kapittel. Het was logischer geweest kapittel en parochie in afzonderlijke hoofdstukken te behandelen en de protestantisering in het kader van de parochie-geschiedenis te plaatsen. De parochie bleef immers na 1572 in stand, zij werd slechts 'gereformeerd'. Aan de als bijlage toegevoegde lijst van predikanten had dan een lijst van pastoors en bedienaars van de kapellen moeten voorafgaan, die overigens veel uitgebreider had kunnen zijn dan de in de tekst vermelde lijst van pastoors. Ik mis ook een lijst van kanunniken als bijlage. Een interessante bijdrage is van de hand van E. C. M. Helle over het huis van de stad, gesticht in 1346 als gasthuis, maar vanaf het begin van de 16e eeuw ook in gebruik als zetel van het stadsbestuur en het hoogheemraadschap de Ring van Putten. De restauratie van 1964 tot 1966 en het daarbij verrichte archeologisch onderzoek heeft veel bouwhistorische gegevens opgeleverd, die in het artikel zijn verwerkt. Met het opgaan van Geervliet in de nieuwe gemeente Bernisse heeft dit fraaie bouwwerk zijn stadhuisfunctie verloren. R. de Graad beschrijft de bouw-geschiedenis van het op de middeleeuwen teruggaande woonhuis De Landswerf (de herkomst van de naam is niet duidelijk), en H. Helle heeft de als makelaars bekend staande gevelversieringen aan schuren geïnventariseerd, de meeste uit de vorige eeuw. Van de in 1973 door hem getelde vijftig exemplaren blijkt sindsdien alweer een tiental te zijn verdwenen. Soms wordt de geschiedschrijver door de geschiedenis ingehaald! De geschiedenis van het onderwijs te Geervliet wordt behandeld door F. van Hoorn. Zoals bij een dergelijk onderwerp mag worden verwacht, is de verteltrant nogal anekdotisch, al verwerkt de auteur ook enkele algemene gegevens over het onderwijs van vroeger tijd in zijn bijdrage. Een lijst van schoolmeesters vanaf 1514 is als bijlage toegevoegd. De foto's van schoolmeesters en hun leerlingen uit deze eeuw zullen bij Geervlieters en oud-Geervlieters de nostalgische snaren weten te raken. Geervliet heeft ook zijn 'medicijns' – voor de inwendige kwalen – en zijn 'chirurgijns' – voor uitwendig letsel – gekend. H. E. Henkens, zelf medicus, laat zien dat tot in de 19e eeuw het aderen de meest toegepaste medische ingreep bleef, op mens en dier. De verloskunde was echter van ouds aan vroedvrouwen toevertrouwd. Eva van Deuveren, weduwe van de stadshoofdmeester mr Jab Deijm, wordt zelfs op 69-jarige leeftijd na

een tot tevredenheid verlopen examinatie benoemd tot stadsroedvrouw, welke functie zij tot haar overlijden op 93-jarige leeftijd heeft uitgeoefend! Haar beverige handtekening uit 1731 – zij was toen 77 jaren oud – afgebeeld bij dit artikel doet echter de vraag rijzen welke normen men toendertijd aanhield bij toelating tot dit beroep.

Een zeer lezenswaardige bijdrage is die van T. Knoester over de haven van Geervliet en de marktschippers. Zoals reeds gememoreerd, was de dichtslibbing van de Bernisse oorzaak van de stagnatie van Geervliets economische ontwikkeling. Gelidelijk werd de betekenis van de haven beperkt tot de lokale handel. Schippers voeren vanuit Geervliet op Rotterdam, Brielle, Dordrecht, Delft en andere omliggende marktplaatsen. Deze marktveren werden vanaf 1683 door het stadsbestuur verpacht om in ieder geval vaste inkomsten te verzekeren. In de 19e eeuw blijkt de strijd tegen de dichtslibbing economisch niet meer rendabel en wordt de haven tot een stille vaart.

Het artikel van F. Hoorn over Geervliet in de Franse tijd heeft één duidelijke tekortkoming: een van de essentiële jaartallen klopt niet en dat geeft bij een vroeger hoofd van de lagere school te denken. Het bekende incident bij Goerjanverwellesluis en de daarop volgende Pruisische inval vond niet plaats in 1788, maar in 1787! Nu moet men jaartallenfetisjisme niet verwarren met historisch inzicht, maar in dit geval worden de door de auteur beschreven gebeurtenissen te Geervliet uit 1787 voor de lezer echt minder verwarrend, als deze er op wordt geattendeerd, dat die zich vóór of na de Pruisische inval voordeden. Hoe dan ook, in Geervliet blijken evenzeer enkele families bestuurlijk de lakens te hebben uitgedeeld zowel vóór, tijdens als na de Bataafse Republiek en de Franse overheersing. In een laatste hoofdstuk ten slotte behandelt de vroegere burgemeester van Geervliet W. H. Sprenger de geschiedenis van het plaatselijk bestuur. De ondertitel 'Grepren uit de ontwikkeling van het 'plaatselijk gezag' in en om de Stede Geervliet' geeft echter al aan dat het resultaat iets willekeurigs heeft. Eigenlijk is dit wel jammer, want dit soort sprokkelingen uit het verleden mogen dan wel aardige leesstof bieden, toch had de schrijver zich beter bij zijn leest kunnen houden door zich te beperken tot het recente verleden. Een aparte bijdrage over het stedelijk bestuur en de magistrataatsbediening vóór

1795 zou juist in deze bundel bijzonder op zijn plaats zijn geweest. Als redactie had ik daarvoor uitgekeken naar iemand, die goed thuis is in het oude stadsarchief en in staat zou zijn de stof op een systematische wijze tot een artikel te verwerken.

Ondanks deze kritiek ben ik van oordeel, dat het eindresultaat alleszins aan de verwachtingen beantwoordt, namelijk de belangstellenden te attenderen op het rijke verleden van een ogenschijnlijk zo nietig stadje aan een zo mogelijk nog nietiger watertje. Soms gebeurt dat op wetenschappelijke wijze, soms in een luchtigere, anekdotische vorm. Tot leringe ende vermaak zou een passend motto zijn bij de vieringen van stadsjubilea. Beide elementen komen in dit boek tot hun recht, niet in het minst door de overvloedige illustraties. Voor hen die werkelijk het naadje van de kous willen weten biedt een literatuurlijst van acht pagina's genoeg mogelijkheden. Een register op persoonsnamen besluit het geheel.

H. L. Ph. Leeuwenberg

Wassenaar

Paul de Kievit en Robert van Lit, *De oude pastorie aan de Schoolstraat. Vijf eeuwen historie van een Wassenaars woonhuis*. Uitgeverij Geco, Wassenaar 1982. 96 p. Prijs: f. 16,50.

Dat veel mensen geïnteresseerd zijn in de geschiedenis van hun woonplaats of directe omgeving hoeft geen betoog – de talloze lokale en regionale historische verenigingen vormen hiervan het tastbare bewijs. Dat deze interesse zich niet hoeft te beperken tot het bijwonen van lezingen en het lezen van artikelen bewijst het optreden van een groep Wassenaars die zich daadwerkelijk heeft ingezet voor het behoud van een deel van hun historisch erfgoed: de oude pastorie aan de Schoolstraat.

Dit uit de late 16e eeuw daterende gebouw, dat vanaf 1612 steeds als pastorie van de hervormde gemeente te Wassenaar dienst had gedaan, was de afgelopen tien jaar zo ernstig in verval geraakt dat de hervormde gemeente het gebouw wilde afbreken en vervangen door een nieuwe pastorie. Dit plan stuitte op hevig verzet bij een aantal Wassenaars. Zij schreven brieven waarin ze

tegen dit voornemen protesteerden, richtten een werkgroep 'Redt de Pastorie aan de Schoolstraat' op en kregen tenslotte gedaan dat de pastorie op de monumentenlijst werd geplaatst en de hervormde gemeente in 1981 besloot het gebouw toch te restaureren.

Inmiddels is er onder auspiciën van de Stichting Historisch Centrum Wassenaar een boekje verschenen over de geschiedenis van de pastorie. Hierin wordt uitvoerig aandacht besteed aan de verschillende verbouwingen die het pand in de loop der eeuwen heeft ondergaan, maar gelukkig ook aan de verschillende bewoners die de afgelopen 350 jaar de pastorie bevolkt hebben. Al met al is het boek een uitstekend voorbeeld van lokale geschiedschrijving: het is goed gedocumenteerd, uitvoerig geïllustreerd en levendig geschreven. Voor eventuele kopers is het wellicht een aantrekkelijke gedachte dat de opbrengst van het boek ten goede zal komen aan de restauratie. Het is verkrijgbaar in de boekwinkel of door storting van f 19 op postgiro 463554 ten name van Uitgeverij Geco in Wassenaar.

Marion van Bussel

De Lier en Schipluiden

Uit het Liers verleden, deel 2. Uitgave van de werkgroep Oud-De Lier. Te bestellen door f 19 over te maken op postgiro 31.12.68 van de Rabobank De Maaslanden in De Lier, bankrekening 33.62.34.449.

Nieuws uit het verleden. Graven in archief en bodem. Uitgave van de historische vereniging Oud-Schipluiden. Te bestellen bij het secretariaat, Holierhoek 22, Schipluiden. Prijs: f 15.

Korte tijd na het verschijnen van deel 1 van *Uit het Liers verleden* komt het tweede deel van de pers. Dat een kleine werkgroep in een kleine gemeente zo energiek is en het enthousiasme van de plaatselijke bevolking weet te winnen, verdient beslist een pluim. De inhoud van het 196 p. tellende boek is even gevarieerd in onderwerp en behandelingswijze als het vorige.

Van de zeven auteurs behandelt E. B. van Rijn de geschiedenis van de Lierse brandweer: in 1715 ingesteld en in 1736 verrijkt met een echte Van der Heiden-brandspuit. De brandweer is nu nog

steeds vrijwillig en zelfs landskampioen in de klasse II met perslucht.

Van heel andere aard zijn de beide artikelen van K. F. van Dijk over de opgraving Uitterlier en van C. Hoek over het middeleeuwse geslacht van die naam. Vooral het artikel van Hoek is belangrijk, in een kort bestek geeft hij behalve een gedeeltelijke genealogie van de familie ook de geschiedenis van De Lier zelf. Van Boheemen en Van der Heijden schrijven over de redijkerskamer 'De Hofbloemkens', die in de 17e eeuw bloeide ondanks tegenwerking van de kerk en ondanks enkele schandalen en processen. Een groot deel van de bundel wordt gevuld door de genealogie Boekestijn, waarvan één van de leden bekend werd als baljuw van Batavia ten tijde van de moord op de Chinezen in 1740. Met nog een aantal andere bijdragen is dit een niet altijd even diepgravend boek geworden, dat echter onmisbaar is voor de geïnteresseerden in de geschiedenis van het Westland.

In precies hetzelfde formaat maar in het wit in plaats van bruin, verscheen in dezelfde tijd de eerste bundel van de historische vereniging Oud-Schipluiden, die zich bezighoudt met de geschiedenis van een buurgemeente van De Lier. In deze bundel zijn, over 168 p. verspreid, niet minder dan achttien bijdragen opgenomen. Het geheel is daarom nogal verbrokkeld en noodgedwongen wat oppervlakkig. Maar ook dit boek verdient op grond van een aantal bijdragen, de eerste te worden uit een langere reeks. In de bundel komen niet alleen artikelen voor over Schipluiden zelf, maar ook over 't Woud en Den Hoorn. Eén van de meest productieve schrijvers is Moerman die vooral de periode vóór de 19e eeuw behandelt, onder meer in een artikel over Otto van Egmond, de tweede ambachtsheer van het in 1570 ontstane ambacht. Ook van meer dan alleen lokaal belang is de bijdrage van Varekamp over het in de 17e eeuw gemaakte trekpad tussen Delft en Maassluis. Net als in De Lier is de brandweer een *topic* in Schipluiden, hoewel de geschiedenis niet verder wordt teruggevoerd dan 1899. Aardig is het artikel van Ham over de Hoornse tuinder van Marrewijk, dat op vele bronnen steunt, waaronder dagboeken uit de periode 1882-1929. Bovendien moet het laatste artikel van Moerman met een archeologische kroniek genoemd worden. Er is een duidelijk verschil tussen de beide bundels. De artikelen over Schipluiden steunen vaak op één bron of archiefstuk, die over De Lier

zijn meer bezoken. Misschien komt dat omdat de werkgroep Oud-De Lier al wat langer bezig is?

D. J. Noordam

Hollandse stapelmarkt

J. W. Veluwenkamp, *Ondernemersgedrag op de Hollandse stapelmarkt in de tijd van de Republiek. De Amsterdamse handelsfirma Jan Isaac de Neufville & Comp. 1730-1764*. Uitg. in eigen beheer, Meppel 1981. 204 blz.

De schrijver, die 16 december 1981 op dit onderwerp promoveerde, heeft het feit dat er van de firma Jan Isaac de Neufville en Comp. een vrijwel compleet bedrijfsarchief bewaard is gebleven aangegrepen voor een studie over het bedrijf van een Nederlandse koopman uit de 18e eeuw. Deze studie leidde onvermijdelijk naar de bij economisch-historici zeer bekende dissertatie van P. W. Klein over het ondernemersgedrag van de Trippen op de Hollandse stapelmarkt¹. Zo'n duidelijke voorganger heeft voordelen: je hebt bijvoorbeeld houvast bij het formuleren van een probleemstelling; het heeft ook grote nadelen, met name dat de resultaten direct vergeleken zullen worden. Zich waarschijnlijk bewust van dit nadeel, en in het besef dat de aanval de beste verdediging is, zet de schrijver zich nogal nadrukkelijk tegen Klein af, met name tegen diens centrale stelling, dat het ondernemersgedrag op de Hollandse stapelmarkt in hoge mate werd gekenmerkt door het ten uitvoer leggen van monopolistische praktijken. De toetsing van deze opvatting aan het gedrag van De Neufville neemt in zijn boek een belangrijke plaats in. De schrijver probeert aan te tonen dat er op de stapelmarkt in het algemeen vrije mededinging heerste. Monopolistische praktijken zouden uitzonderlijk zijn geweest, anders dan monopolistisch-concurrerend gedrag, dat vooral tot uiting kwam in een nauwe binding aan een vaste kring van afnemers. Elke koopman had als het ware zijn eigen markt. Dat is ook bij De Neufville het geval. Nu hoeft men Kleins Schumpeteriaanse bewondering voor zogenaamde innoverende monopolistische ondernemers niet te delen² om zijn redenering over het gedrag van de Hollandse kooplieden te kunnen waarderen. Bij vrije toegang tot de markt, volledige concurrentie en vrije

prijsvorming zou immers (*ceteris paribus*) de inkoopprijs naar de verkoopprijs nivelleren, waardoor zich een tendentiële daling van de koopmanswinst (het verschil tussen in- en verkoopprijs bij gelijkblijvende waarde) zou voordoen. Belemmering van de vrije prijsvorming door enigerlei vorm van monopolistisch gedrag is dus - vanuit koopmansstandpunt - volstrekt rationeel.

In zijn overigens specifiekere op de organisatie van de stapelmarkt toegespitste betoog, stelt Klein, dat met name de bereidheid van de stapelhandelaar om in voorraden te investeren afhankelijk was van de mate waarin het monopolie werd bereikt. Echter, 'naarmate (...) in bepaalde produktieomstandigheden grotere regelmaat in de aanvoer optrad, zal het toepassen van monopolistische praktijken minder mogelijk zijn geweest⁴. De winst moet dan (naar mijn mening) door andere marktverstoringen factoren verklaard worden. Een ononderbroken aanvoer leidt tevens tot ondermijning van de stapelmarkt. Een voorbeeld van niet-monopolistische handel geeft Klein zelf: de ijzerhandel. Hij verklaart dit uit 'de omstandigheid, dat ijzer (...) zich moeilijk tot prijsopdriving leende daar het door een aanzienlijk aantal kooplieden in betrekkelijk omvangrijke hoeveelheden uit verschillende produktiegebieden (...) werd aangevoerd⁵. Het handelsartikel waar De Neufville zich op specialiseerde, linnen, is in dat opzicht vergelijkbaar. Bovendien, zo blijkt uit Veluwenkamps betoog, werd de positie van de Amsterdamse stapelmarkt in de internationale linnenhandel ernstig ondermijnd door de opkomst

1 I. H. van Eeghen, *Inventaris van het familiearchief Brants*, Amsterdam 1959, nrs. 1195-1577.

2 P. W. Klein, *De Trippen in de 17e eeuw. Een studie over het ondernemersgedrag op de Hollandse stapelmarkt*. Assen 1965.

3 De laatste stelling bij het proefschrift van J. W. Veluwenkamp sprak mij wat dat betreft meer aan: 'Vergelijking van de doelstelling van de Vereniging van Deviezenbanken (bevorderen en behartigen van de belangen der leden langs wettige weg) en de doelstelling van de Nederlandse Bankiersvereniging (het bevorderen van de belangen van het bankbedrijf in Nederland in de ruimste zin) geeft aanleiding het ergste van de Bankiersvereniging te vreezen'.

4 Klein, p. 10.

5 Idem, p. 440. De winst kwam in dit geval voort uit grote hoeveelhedskortingen bij de inkoop.

van nieuwe produktiegebieden, die hun eigen afzet verzorgden. Het ligt voor de hand, dat in dergelijke omstandigheden, waarin een volledig monopolie uitgesloten was, met een beperkter monopolie, of zelfs monopolistische concurrentie genoegen moest worden genomen. De stelling dat de stapelhandelaren naar marktbeheersing streefden hoeft dus niet losgelaten te worden. Dat Klein met dit streven alleen monopolistisch en niet monopolistisch-concurrerend gedrag bedoeld zou hebben, zoals de schrijver meent, vind ik nogal gezocht. Het was mij, kortom, liever geweest als hij zijn betoog als een aanvulling in plaats van een kritiek op Klein representeerde had. Vind ik het theoretische gedeelte wat zwak, het eigenlijke onderzoek, voornamelijk bestaande uit een bedrijfseconomische analyse van de boeken, is vakbekwaam en met zorg uitgevoerd. De resultaten zijn op een systematische en doorzichtige manier uiteengezet in een tweetal hoofdstukken, die ook voor de niet-bedrijfseconomisch geschoolden uitstekend leesbaar en interessant zijn. De schrijver is er in dat opzicht zeker in geslaagd een min of meer volledig inzicht te geven in het bedrijf van een Nederlandse koopman uit de 18e eeuw. En dat was per slot zijn bedoeling.

Ad Knotter

Schiedam voor de jeugd

Henriëtte van Alderwerelt, *Schiedam; een stukje stadsgeschiedenis*. 71 blz. Illustraties van de schrijfster. Krusemans Uitgevers-maatschappij, Den Haag 1982. Prijs: f. 15,90.

Uit eigen ervaring weet ik hoe moeilijk het is voor kinderen geschiedenis te schrijven zonder te vervallen in de docerende stijl, die zo kenmerkend is voor veel schoolboeken. Je schrijft vanuit je eigen kennis en probeert je verhaal te vertellen in voor kinderen bevattelijke taal. Je moet daarentegen schrijven vanuit de denkwereld en op het kennisniveau van kinderen, en dat is weinigen gegeven. Ook Henriëtte van Alderwerelt niet, al heeft zij in dit boekje over Schiedam een lovenswaardige poging gedaan. Het bijzonder leuk uitgegeven boekje – het omslag vind ik een juweel van kinderlijke eenvoud – heeft nergens een aanduiding dat het voor kinderen bedoeld is. En misschien is dat maar goed ook. Al

lezend heb ik me voortdurend afgevraagd voor welke kinderen het nu eigenlijk geschreven is. Ik denk dat de groep die er het best mee uit de voeten zal kunnen, die van de middelbare scholieren is; zij hebben al enige algemene historische kennis. Misschien nog bruikbaar is het voor de (volwassen) historische leek, die in kort bestek en in smakelijke bewoordingen snel een overzicht wil hebben van de geschiedenis van Schiedam.

De opzet is goed: verdeeld over vier hoofdstukken, die elk een periode behandelen, geeft de schrijfster steeds een globaal overzicht van de vaderlandse geschiedenis, waarna zij de Schiedamse geschiedenis daarin een plaats geeft. Een goede benadering, maar ze maakt een ernstige fout door te denken dat korte zinnen en vlot taalgebruik de geschiedenis voor kinderen toegankelijk en begrijpelijk maken.

Als ze vertelt dat Schiedam in de late middeleeuwen een bloeiende lakennijverheid kende en dat dan toelicht met een straatnaam als de Raamstraat, weet een kind nog niets. Er zou minstens bij verteld moeten worden wat een 'raam' is. En wat doet een kind met niet nader toegelichte begrippen als Reformatie, Soevereiniteit en Restauratie of met de mededeling dat over iemand 'een interessante biografie' is geschreven? Dat Schiedam in Holland 'de negende stemhebbende stad' was, zal ook weinig jeugdige lezertjes iets zeggen, evenmin als de 'geprivilegeerde positie' van bepaalde inwoners of een 'gecentraliseerde regering'.

In haar goed bedoelde poging een begrip als vroedschap te verklaren, vertelt Henriëtte van Alderwerelt dat de baljuw, toen de stad groter werd, alleen nog de *rijkste* burgers bijeen riep om belangrijke zaken te bespreken: 'Deze vroede (*wijze, rechtschapen*) mannen werden aangeduid met het woord vroedschap...'

Het gaat mij ook wel wat ver om de Gouden Eeuw een Europees verschijnsel te noemen. Juist ten tijde van de Nederlandse Gouden Eeuw, waren Engeland en Frankrijk ver achter!

Fout is de vermelding dat in 1787 de hertog van Brunswijk zijn zuster Wilhelmina, de vrouw van stadhouder Willem V, te hulp kwam. Wilhelmina was de zuster van de koning van Pruisen en die was het ook die zijn soldaten naar de Republiek stuurde.

Ondanks deze kritiek heb ik dit boek toch met erg veel plezier gelezen. Het is, na een wat aarzelend eerste hoofdstuk, vlot geschreven en geeft een

aardig beeld van de geschiedenis van een bijzondere Hollandse stad, als je tenminste een beetje thuis bent in de elementaire historische begrippen. Uitstekend vind ik de manier, waarop in het derde hoofdstuk beschreven wordt hoe de visserij plaats maakte voor de brandersindustrie en welke ingrijpende gevolgen dit voor Schiedam had.

Tot slot nog twee opmerkingen. Waarom zijn de 19e en de 20e eeuw niet behandeld? In dit bestek had dat prima gekund en in een 'totaalgeschiedenis' voor kinderen had dat ook gemoeten. Er is voldoende volwassen literatuur voorhanden om uit te putten. Misschien kan Henriëtte van Alderwerelt daaraan ook een boekje wijden.

Om positief te eindigen: de door haar zelf gemaakte tekeningen zullen kinderen zeker aanspreken. Mijn enthousiasme voor de omslagtekening heb ik al beleden. Middelbare scholieren en Schiedammers die geen behoefte hebben aan lange en ingewikkelde wetenschappelijke verhandelingen over de geschiedenis van hun stad, maar er toch wel graag iets van willen weten, beveel ik dit 'stukje stadsgeschiedenis' graag aan.

C. H. Slechte

Bouwen in Den Haag

Joke van der Leeuw-Roord, Guus Rijnen, Frank Smit, *Bouwen op Haagse gronden, zestig jaar wel en wee rond de Haagse Bouwonderneming en het gemeentelijk stedenbouwkundig beleid*, onder redactie van C. H. Slechte. Uitgeverij J. N. Voorhoeve, Den Haag 1981. 215 blz. en 302 illustraties. Prijs: f 69,50.

De geschiedenis lijkt zich af en toe te herhalen. In maart van dit jaar maakte het Nederlands Verbond van Ondernemers in de Bouwnijverheid bekend verontrust te zijn over het feit dat sommige gemeenten zelf als aannemer bij bepaalde bouwprojecten optreden. Soortgelijke geluiden waren ook in de jaren van de eerste wereldoorlog te horen toen de gemeente 's-Gravenhage plannen koesterde de Haagse Bouwonderneming (Habo) op te richten. Redenen hiervoor waren de slechte vooruitzichten voor de woningbouw en de monopoliepositie van de zich als één blok opstellende particuliere aannemers.

Uit sociaal-democratische hoek kwam het idee om de in 1919 opgerichte Dienst stadsontwikkeling en volkshuisvesting in eigen beheer woningwetbouw uit te laten voeren. Uit dit initiatief kwam tenslotte de N.V. Habo voort, een bouwmaatschappij waarvan de aandelen in bezit van de gemeente 's-Gravenhage zijn, maar die verder alle kenmerken van een particulier bedrijf heeft. Aangezien de Habo ook nu nog enig in zijn soort is, leek het gerechtvaardigd bij het zestigjarig bestaan een gedenkboek het licht te doen zien dat de geschiedenis van het bedrijf belicht. Onder het redacteurschap van C. H. Slechte ontstond echter een boekwerk dat veel breder van opzet is geworden.

Joke van der Leeuw-Roord beschreef de bedrijfs-geschiedenis, Frank Smit tekende voor het tweede deel, waarin de stedenbouwkundige ontwikkeling van Den Haag in deze eeuw aan de orde komt, en Guus Rijnen ten slotte had de taak het zeer omvangrijke illustratiemateriaal en de layout te verzorgen.

In het eerste deel komen haast alle aspecten van de Habo uitgebreid aan de orde. Een nadeel van deze, naar volledigheid strevende, geschied-schrijving is wel, dat sommige passages een sterk anekdotisch karakter krijgen en vooral van waarde zijn voor hen die persoonlijk met het bedrijf verbonden zijn; andere onderdelen, bijvoorbeeld op politiek, economisch en bouwtechnisch gebied hebben een heel ander karakter en zijn ieder voor een verschillende groep lezers interessant. De geschiedenis van de Habo is er een van vallen en opstaan. Het is de verdienste van de schrijfster dat zij telkens de achtergronden van hoogte- en dieptepunten uitvoerig en op prettig leesbare wijze toelicht. De gemeentepolitiek is voor het bedrijf vaak van meer invloed geweest dan de economische situatie. Op heldere wijze worden de eindeloze en zich steeds herhalende gemeenteraadsdebatten samengevat, die de Habo in de eerste veertig jaar van haar bestaan begeleiden en af en toe regelrecht bedreigden. Hiermee wordt tevens een beeld geschetst van de politieke verhouding in de stad Den Haag in die periode. De bouwtechnische passages bevatten evenzeer interessante informatie, bijvoorbeeld over de in glijbekisting uitgevoerde flats aan de Melis Stokelaan.

Het tweede deel van het boek, over de stedenbouwkundige ontwikkeling, beschrijft een nog slechts sporadisch onderzocht terrein, waarop R. Blijstra de eerste stappen heeft gezet en dat nu

door Frank Smit verder wordt uitgediept. Hoewel in Smits verhaal de Habo niet of nauwelijks aan de orde komt, heeft het boek hiermee een extra dimensie gekregen die het belang ervan aanmerkelijk vergroot.

Het is jammer dat het inleidende deel van het verhaal, waarin de gevolgen van de woningwet, de gemeentelijke bemoeienis met volkswoningbouw en de voorafgaande stedenbouwkundige ontwikkelingen aan de orde komen, wat rommelig aandoet. Vooral de sprongen in de chronologie en de veelheid van onderwerpen die ineens overhoop worden gehaald, zijn hier debet aan. In het daarop volgende is juist de warrige materie van geheel, half of niet uitgevoerde plannen en de steeds op de achtergrond aanwezige strijd tussen traditionalistische en functionalistische stromingen, helder uiteengezet. In de strijd tussen genoemde stromingen kiest Smit bewust partij. Vooral richt hij zich tegen het formalisme en traditionalisme van W. M. Dudok die in 1934 Berlage opvolgde als stedenbouwkundig adviseur. Opvallend is dat zijn kritiek zich niet tegen Berlage richt die, hoewel goed op de hoogte met de functionalistische stedenbouwkundige ontwikkelingen, tot zijn dood toe traditionalistisch-monumentaal bleef ontwerpen. Als welhaast een verontschuldiging hiervoor citeert Smit een door Gerrit Rietveld geschreven In Memoriam, waarin deze Berlage's dualisme tracht te verklaren.

Ondanks het feit dat de meeste door Dudok ontworpen uitbreidings- en (na de tweede wereldoorlog) wederopbouwplannen niet zijn uitgevoerd, is zijn invloed lang voelbaar geweest. Een duidelijke tegenhanger is 'Het Plan 2000' dat in 1946 door vijf architecten uit de functionalistische hoek werd gepresenteerd. Smit besteedt hieraan veel aandacht. Toch maakt hij niet duidelijk of hij dit plan als alleen zaligmakend ziet. Het valt niet te ontkennen dat de uitvoering ervan Den Haag tot een stedenbouwkundige eenheid had kunnen maken, maar de vraag is of de leefbaarheid van deze stad ermee bevorderd was.

De illustraties verdienen aparte aandacht. Ongeveer de helft van alle bladzijden is voor afbeeldingen gereserveerd, terwijl bovendien in de brede marges van de tekstpagina's illustraties tussen de noten zijn geplaatst. De vormgeving van het geheel, Guus Rijken, heeft een niet onbelangrijk deel van de foto's vervaardigd. Hij plaatst vaak op de voorgrond een fietser,

wandelaar, spelende kinderen, die, samen met een dikwijls wat ongewone gezichtshoek, de architectuurfoto's een levendig aanzien geven.

Ten dele sluiten de illustraties nauw bij de tekst aan, ten dele ook hebben zij een geheel zelfstandige functie en alle zijn voorzien van uitgebreide bijschriften die een wezenlijke aanvulling op de tekst betekenen. Jammer genoeg is niet duidelijk wie voor die bijschriften verantwoordelijk is, juist ook omdat hier een enkele maal onjuistheden binnengeslopen zijn. Zo ziet de schrijver in de detaillering van de Coöperatieve Volkswaterij aan de Waldorpstraat herinneringen aan de Art Nouveau (afb. 24-32). Alleen al het bouwjaar 1922-1923 en de strikte symmetrie geven aan dat het hier om Art Deco gaat met duidelijke invloed van de Amsterdamse School. Verder zijn de illustraties 269 en 271, de uitbreidingsplannen Mariahoeve van Berlage en Dudok, verwisseld.

Samenvattend kan gesteld worden dat het boek een schat aan gegevens bevat in tekst en illustraties, niet alleen voor degenen die in de Habo belang stellen, maar voor iedereen die geïnteresseerd is in de 20e-eeuwse stedenbouw en architectuur van Den Haag geplaatst in een breed kader.

Voor historisch onderzoek zijn ook de bijlagen, met onder meer tabellen over omzet, dividend, loon, lijst van commissarissen en directeuren, die het eerste deel van het boek afsluiten, niet onbelangrijk. Onduidelijk is, waarom de werkljst van de Habo niet hier, maar apart achter in het boek is geplaatst. De toegankelijkheid van het geheel wordt sterk bevorderd door een uitgebreid register, iets dat in gedenkboeken nogal eens achterwege wordt gelaten.

A. W. Gerlagh

Windmolens

A. J. Marrenga-Stapff, *Verdwenen windmolens in Zuid-Holland. Van Delfshaven tot Leiden langs de Schie en de Vliet*. Bura boeken, Eindhoven (1980). ISBN: 90 6404 003 6

Dit mooi uitgegeven boek draagt een merkwaardige en foutieve titel. De ondertitel geeft juist aan dat alleen de molens tussen Delfshaven en Leiden behandeld worden. Toch is ook het aantal van deze molens beslist aanzienlijk, omdat

gegevens van bijna tweehonderd molens worden vermeld. Het grootste deel daarvan is weliswaar verdwenen, maar er zijn nog enige tientallen exemplaren van dit vroeger zo indrukwekkende totaal over. Het zijn, gelet op de functie, slechts voor een klein deel poldermolens, en overwegend industriemolens, wat gezien de verstedelijking in dit gebied niet onlogisch is.

De beschrijving begint met de meest zuidelijk gelegen molens in Delfshaven. Daar wordt een getijmolen vermeld, die dus door de wisseling van eb en vloed kan werken. Het is één van de weinige voorbeelden van een dergelijke molen in Nederland. Vaker komen de mout- en verfmolens voor, waarvan er ook enige in Delfshaven stonden. Zij wijzen door hun industriële functie duidelijk op de behoeften van de stad.

Iets verder weg wordt in het toen landelijke Blijdorp bij Rotterdam in 1787 de eerste op stoomkracht draaiende molen gebouwd. Na tien jaar verdwijnt helaas dit unicum uit ons land. Een belangrijke functie vervullen de molens die in de 18e eeuw de verevende plassen van Schieveen droogmalen. Aan het einde van de 19e eeuw gebeurt hetzelfde met de Broekpolder bij Nootdorp. Het tijdperk van de stoom was, ondanks het droogmalen van de Haarlemmermeer nog niet overal begonnen. Andere voorbeelden van dit soort molens zijn die in de Tedingebroekpolder en de Starrevaartpolder.

Een andere belangrijke functie hebben de molens die ervoor moeten zorgen schoon water te malen in de stedelijke grachten van Den Haag (door de Beekmolen), van Delft en van Leiden. Opvallend zijn verder de papiermolens van Rijswijk, die alleen hun werk goed kunnen verrichten als er schoon en helder water is. Onder deze molens komen ook zeer oude vermeldingen voor: in Eikenduinen staat al in 1316 een molen, in het dichtbij gelegen Loosduinen wordt er al één in 1300 vermeld.

Vele van deze oude molens zijn later vervangen door andere die meestal op dezelfde plaats worden gezet. Omdat deze nieuwe molens vaak van een moderner type zijn, zijn er weinig voorbeelden van klassieke exemplaren als een wipmolen en een paltromolen. Voor het grootste deel zijn het hoge stedelijke stellingmolens zoals nu nog in Schiedam en Leiden te vinden zijn. Nog vaker zijn het de bekende stenen of rietgedekte molens die, omdat ze in deze provincie zo vaak voorkomen, ook wel Zuidhollandse watermolens genoemd worden. Een van de meest fascinerende aspecten van het

boek ligt in de naamgeving van de molens. Opvallend is het feit dat poldermolens veelal geen naam dragen of vernoemd worden naar de polder waarin ze staan, bijvoorbeeld de Ackersdijkse, Bieslandse of Papsouwse molen. Ook naar de ligging worden molens als de Kooltuinmolen, de West- en de Zuidmolen en de molen Welgelegen genoemd. Klassiek zijn namen die verwijzen naar het goed kunnen malen of naar de toekomst: Waakzaamheid, Hoop, Fortuin. Ook diernamen komen voor: waarom een molen de Valkmolen genoemd wordt is nog wel duidelijk. Moeilijker te begrijpen zijn namen als het Lam, de Stier en de Rode Haan. De laatste aanduiding lijkt eerder het gevaar op te roepen dan het te bezweren. Heel persoonlijk zijn de namen van molens die naar de achternaam van hun eigenaar zijn genoemd: Rutten, Treurniet, Speelnaam. Ook de voornamen van de familieleden van de molenaar kunnen op de molen zelf overgaan: Marie Cornelis, Clarissa Maria. Industriemolens dragen soms de naam van het bedrijf (Nijverheid, Korenaar, Graankorrel, Destilleerkerel).

Hiermee levert het boek vele aardige gegevens op, maar het is geen systematisch overzicht van de belangrijke aspecten van de molens. Zo is het moeilijk uit te maken of de 16e eeuw inderdaad, zoals vaak beweerd wordt, de belangrijkste periode van bouwactiviteiten van molens is. De sociaal-economische achtergrond ontbreekt in dit werk bijna volledig.

Storend is het dat de kaarten slecht zijn en onduidelijk. Bovendien worden er in de literatuurverwijzingen vaak alleen het inventarisnummer en niet de exacte vindplaats vermeld.

Het blijft echter een typografisch goed uitgegeven en schitterend geïllustreerd boek, en het past dan ook helemaal in de nostalgiesfeer. Vandaar misschien dat het dan ook allemaal 'verdwenen' windmolens genoemd worden. Zo ver is het gelukkig nog niet.

D. J. Noordam

Actualiteiten

Bodebussen

Op het in een vorige jargang van *Holland* (oktober 1981) besproken boekje door de heer M. Agterberg, waarin een inventarisatie van de Hollandse bodebussen werd gegeven, is een vervolg verschenen: *De bodebussen in het Zuiden* (dat wil zeggen Zeeland, Noord-Brabant, Limburg en België). Hieraan is toegevoegd een aanvulling op het eerste deel over de provincies Noord- en Zuid-Holland. Er blijken dankzij de publicatie van de heer Agterberg nog verschillende tot dusver niet algemeen bekende bodebussen op te duiken. Dergelijke nieuw te voorschijn gekomen gemeentelijke insignia worden afgebeeld uit: Amsterdam, Alkmaar (schildersbegravenisfonds), Nederhorst den Berg, Leiden, Leiderdorp, Oegstgeest, Middelharnis, Moordrecht, Lekkerkerk, Nieuw-Lekkerland, Woerden, Dordrecht en Delft (in volgorde van behandeling). Tevens worden nog verscheidene hoogheids-tekenen van Hollendse waterschappen aan de lijst toegevoegd. Het boek is op dezelfde wijze goed verzorgd als het eerste deel, dus met duidelijke illustraties van alle behandelde objecten. Het is ook weer verkrijgbaar tegen een lage prijs bij de auteur, p/a Gemeentehuis van Schipluiden.

'Tot aanmoediging der weelust'

Het Natuur- en Letterkundig Genootschap 'Physica' te Alkmaar vierde in oktober 1982 het 200-jarig bestaan. Ter gelegenheid van dit voor een plaatselijk genootschap zeldzaam jubileum is in het Stedelijk museum aan de Doelenstraat een tentoonstelling ingericht onder bovenstaande titel. Deze is ontleend aan het oudste notulenboek en geeft op kernachtige wijze de oorspronkelijke doelstelling van het genootschap weer. Aan de hand van oude instrumenten, boeken (zie hierna), prenten, portretten en geschriften wordt een beeld geschetst van het werk van het genootschap dat nog altijd de natuur- en letterkundige wetenschappen gelijkelijk wil bevorderen. De tentoonstelling duurt tot en met 31 december en is gratis toegankelijk; maandag tot vrijdag, van 10-12 en van 14-17 uur, zaterdag gesloten. Een geïllustreerd boekje is à f 2 verkrijgbaar. Het genootschap 'Physica' bezat een belangrijke boekencollectie, die in 1906, toen men het eigen lokaal waar sinds 1802 vergaderd werd, moest verlaten, overging aan de stadsbibliotheek (nu

behorend tot het gemeentearchief). Ter gelegenheid van het tweede eeuwfeest heeft 'Physica' een catalogus van deze bibliotheek uitgegeven, samengesteld door mw. G. I. Plenkens-Keyser. Deze catalogus bevat na een korte inleiding over het ontstaan van de bibliotheek 310 titels van over het algemeen nu zeldzame werken op het gebied van natuur- en letterkunde, techniek, geneeskunde enz. Hierbij zijn alle artikelen uit de *Verhandelingen* van respectievelijk het Bataafsch Genootschap te Rotterdam en Teylers Tweede Genootschap te Haarlem apart beschreven. De titels zijn thematisch gerangschikt en worden gevolgd door een index op auteursnamen. De catalogus, die twee illustraties bevat, is verkrijgbaar door storting van f 6 + f 2,30 portokosten op girorekening 578602 t.n.v. mr J. H. Rombach, Kennemerpark 14, Alkmaar.

Werkgroep Documentatie handmerken

In het vijfendertigste Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie en het Iconografisch Bureau, dat in 1981 verscheen, is een artikel opgenomen over huismerken. Daarin wordt opnieuw aandacht geschonken aan deze oude symbolen die in talloze notariële akten uit de 18e eeuw en vroeger voorkomen. Men kan ze echter ook aantreffen in de vorm van zilvermerken, steenhouwersmerken en kuipersmerken, om slechts enkele voorbeelden van toepassing op voorwerpen te noemen. In die gevallen spreekt men dan niet van huismerken maar van handmerken. Naar het voorkomen van deze merken is hier te lande nog maar weinig systematisch onderzoek verricht. In het hiervoor genoemde artikel wordt er dan ook voor gepleit te komen tot een wetenschappelijk verantwoorde registratie van het Nederlandse hand- en huismerkenbestand. Tijdens een bijeenkomst op 27 april 1982 bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist hebben K. A. Citroen, H. Janse, S. E. Pronk Czn en M. A. Struijs besloten een 'werkgroep Documentatie Handmerken' op te richten en een begin te maken met deze registratie. Degenen die hiervoor belangstelling hebben en overwegen daarin een werkzaam aandeel te nemen, kunnen zich richten tot M. A. Struijs, p/a Gemeentelijke Archiefdienst Vlaardingen, Plein Emaus 5, 3135 JN Vlaardingen. Tel. (010) 342972.